

Treball final de Grau

La defensa passiva a Barcelona durant la Guerra Civil: Els refugis antiaeris

Fátima Martínez Lopezosa

Curs 2013-2014

Grau d'Història

Universitat de Barcelona

Facultat de Geografia i Història

Treball tutoritzat pel professor Joan Villarroya Font

Índex

	Página
- Introducció	3
- Els atacs sobre Barcelona	6
• El context de Guerra Civil	6
• Qui i com ataquen la ciutat?	7
• Els bombardeigs sobre Barcelona	9
- Els refugis antiaeris	13
• La defensa activa i passiva	13
• Organització i construcció dels refugis antiaeris	16
• Tipologia dels refugis antiaeris	21
• Situació després de la guerra	23
- El cas del refugi 307	26
• Districte de Sants- Montjuïc.....	27
• Construcció del 307	29
- Conclusions	32
- Annexes.....	35
- Bibliografia	42

- Introducció

Barcelona és una ciutat que ha viscut molta història, podent trobar evidències dels esdeveniments que van passar a la ciutat a través dels seus carrers, tant a la superfície com sota terra. Una gran mostra d'aquesta realitat són els refugis antiaeris, que durant molts anys, després de la Guerra Civil, van estar oblidats, igual que gran part de la història que no interessava al règim franquista. Ha estat al cap dels anys, quan s'ha pogut recuperar fragments d'aquesta petita part de la nostra història, una història tràgica per a la ciutat, però que va significar un esforç comú de tots els ciutadans, demostrant l'esperit organitzatiu de les institucions catalanes i dels veïns de Barcelona.

La Guerra Civil Espanyola, es va convertir en un camp de proves dels Estats feixistes, per tal de preparar-se per a un enfrontament que cada cop era més evident, canviant la forma de fer la guerra, on el camp de batalla no té límits, traslladant la guerra fins i tot a la rereguarda. D'aquesta manera el territori republicà espanyol, va ser el primer en patir la nova aviació de guerra que s'estava desenvolupant. Barcelona es va convertir en la primera gran ciutat bombardejada des de l'aire de manera generalitzada, però per altra banda va ser la primera que va intentar plantar cara i defensar-se d'aquesta agressió, malgrat les seves limitacions. L'estat republicà necessitava tots les seves forces al camp de batalla, així que Barcelona va tenir que desenvolupar mesures de defensa passiva, destacant per sobre de tot la construcció de refugis antiaeris.

Personalment considero, que per tal de poder comprendre la totalitat d'un fet històric, és molt important conèixer la realitat social, per aquest motiu és imprescindible veure la situació que van viure els ciutadans de Barcelona durant els anys de la guerra, per comprendre l'entrada dels franquistes a la ciutat. Una ciutat que havia patit un desgast continu durant anys.

És aquesta visió de la història, el que em va motivar a l'hora d'escollir el tema per realitzar el Treball de Final de Grau. Els bombardeigs sobre la ciutat de Barcelona i la capacitat de reacció de la ciutadania, és una qüestió que passa gairebé desapercebuda en les explicacions acadèmiques que es fan de la Guerra Civil, i és per aquesta manca d'informació, que al començar a investigar una mica els esdeveniments, em vaig adonar de les grans magnituds del tema, fent que em cridés molt l'atenció.

Abans de centrar-me en realitzar l'estat de la qüestió de la defensa passiva de Barcelona, he trobat adient iniciar el treball, realitzant un apartat referent als bombardeigs aeris sobre la ciutat, ja que és el factor directe que provoca la construcció dels refugis. Es farà un repàs a la bibliografia per tal de destacar com es tracta el tema de quins van ser els responsables dels

bombardeigs, de quina manera els van portar a terme, així com les dates de bombardeigs més destacades, les destrosses provocades i els objectius dels bombardeigs.

A continuació em centraré en la defensa de la ciutat, destacant algunes mesures de la defensa activa i passiva. Donant pas a l'explicació dels refugis antiaeris, a través de com es van organitzar, les complicacions que hi van poder haver, la tipologia d'aquets, i destacant la situació de la construcció de refugis un cop acabada la guerra.

En el darrer apartat, es tractarà un refugi particular, el cas del refugi 307, per tal de conèixer de forma més detallada les característiques de la construcció d'un refugi, quines funcions va tenir després de la guerra i la seva posterior recuperació i obertura al públic, redescobrint a la població aquella part de la història que s'havia perdut i només vivia en la memòria d'alguns ciutadans.

Per a la realització de l'estat de la qüestió de la defensa passiva a Barcelona durant la Guerra Civil, centrant-me en els refugis antiaèries, he seleccionat tres obres bibliogràfiques de base, de Ramon Arnabat *Els refugis antiaeris de Barcelona: Criteris d'intervenció patrimonial*; de Judit Pujadó *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona, 1936-1939*; i de Joan Villarroja *Bombardeig de Barcelona durant la Guerra Civil: 1936-1939*. A més, per l'apartat concret del refugi 307, utilitzaré com a obra principal la de Joan Villarroja, Judit Pujadó i Valerie Powles, *El refugi 307: La guerra civil i el Poble Sec, 1936-1939*.

L'obra de Judit Pujadó, es centra més en la defensa de Barcelona, és a dir, en els refugis antiaeris, deixant en segon pla als atacs aeris, d'aquesta manera la bibliografia de Pujadó serà molt útil per al segon i tercer apartat, per altra banda l'obra de Joan Villarroja fa un gran anàlisi dels bombardeigs, tractant de manera més general els refugis, i l'obra de Ramon Arnabat, fa un anàlisi interessant dels bombardeigs i dels refugis, sobre tot un cop acabada la guerra, per tant són una bibliografia molt complementària.

A més d'aquesta bibliografia de base, en cada apartat he utilitzat algunes obres més concretes referents al tema en qüestió, obres més generals per tal de complementar i contrastar la informació. Com pot ser la de Xavier Domènech, *Quan Plovién Bombes: Els bombardeigs i la ciutat de Barcelona durant la guerra civil*; la de David Gesalí i David Íñiguez, *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*; de Judit Pujadó, *Ciutadans Sota les Bombes: Barcelona en Guerra, 1936-1939*; de Josep M. Contel, *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis: El subsòl com a supervivència*; o de Victor Hurtado, Antoni Segura i Joan Villarroja, *l'Atles de la Guerra Civil a Catalunya*.

Per complementar més la informació, i tenir altres perspectives a través de la bibliografia he consultat l'Atles dels Refugis de la Guerra Civil espanyola a Barcelona; de Montse Armengou i

Ricard Belis, *Ramon Perera l'home dels refugis. La història d'una lliçó desatesa: per què Anglaterra va rebutjar els refugis que van salvar milers de vides a Catalunya*; l'obra de Jordi Pons i Pujol, *Lliçons de Barcelona (Informe britànic sobre els bombardeigs de la ciutat, 1938)*; i per utilitzar un altre font d'informació vaig visualitzar el film *Mirant al Cel* del director Jesús Garay.

Per tant, en aquest treball es pretén saber l'estat actual de la informació referent a la defensa passiva a Barcelona durant la Guerra Civil i de quina manera els historiadors tracten el tema. El que ens trobarem, de manera generalitzada, és que la gran majoria dels autors coincideixen en donar gairebé la mateixa perspectiva als fets, utilitzant com a bibliografia base la mateixa que s'ha consultat en la realització d'aquest treball, per tant no hi ha una gran variació de les dades aportades. Podem considerar que existeix un gran consens històric en el tema dels refugis de Barcelona, tot i que amb petites diferències, que tot seguit s'analitzaran.

- Els atacs sobre Barcelona

Barcelona, durant la Guerra Civil es va veure obligada a iniciar una sèrie de mesures de defensa per tal de protegir a la població dels atacs sobre la ciutat. En aquest capítol s'explicarà com amb l'inici de la Guerra es començarà a utilitzar un armament militar aeri modern, que serà el causant de la necessitat de protegir a la població. S'exposarà quins van ser els responsables d'aquests atacs, i les seves motivacions. Es farà un llistat dels bombardeigs més significatius i rellevants, per conèixer quines van ser les dimensions dels atacs que va haver de patir la ciutat, així com també es farà referència al número de víctimes i a les destrosses materials que van suposar.

Per a la realització d'aquest apartat he utilitzat com a bibliografia base les obres de Joan Villarroja *Els Bombardeig de Barcelona durant la Guerra Civil: 1936-1939*, i el primer capítol del llibre *El refugi 307: La guerra civil i el Poble Sec, 1936-1939*. També he fet servir d'obra de referència la de Ramon Arnabat *Els refugis antiaeris de Barcelona: Criteris d'intervenció patrimonial*, sobre tot el primer capítol escrit per Gabril Cardona Escanero titulat, *Els atacs aeris sobre Barcelona en el context de la guerra aèria, 1936-1945*.

Com a obres complementàries, he utilitzat la de Xavier Domènech *Quan Plovién Bombes: Els bombardeig i la ciutat de Barcelona durant la guerra civil*; de David Gesalí i de David Íñiguez, *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*; de Josep Maria Contel i Ruiz l'obra *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis: El subsòl com a supervivència*, i de Victor Hurtado, Antoni Segura i Joan Villarroja l'*Atles de la Guerra Civil a Catalunya*.

- El context de Guerra Civil

Al llarg de la Primera Guerra Mundial, avions i zepelins s'havien utilitzat ja com a arma de guerra, però les seves deficiències tècniques no van permetre'n un ús important. Va ser en el període d'entreguerres quan el seu perfeccionament va anar en augment, generant un gran neguit als països europeus més petits, que van veure la seva indefensió davant les grans potències del moment, Itàlia, Alemanya, Anglaterra i França, ja que eren incapaces de procurar-se un arsenal militar tan nou com el dels seus exèrcits.

L'Estat Espanyol Republicà es trobava en aquesta situació d'indefensió i el seu desconeixement del perill que podia suposar aquest nou armament era pràcticament absolut, i desgraciadament va haver de patir els primers atacs de la nova tecnologia aèria sobre el seu territori durant la Guerra Civil i veure com durant el transcurs de la guerra la qualitat i la quantitat dels avions van augmentar considerablement, ja que les potències abastadores de

material aeri van fer servir el cel d'Espanya com a camp de proves i d'entrenament de les seves forces aèries. Per tant, com exposa Ramon Arnabat, *la Guerra Civil espanyola fou la primera confrontació bèl·lica en la qual s'atacà la rereguarda de forma sistemàtica i programada. La primera guerra en la qual la població civil i les infraestructures de la rereguarda esdevenien objectius militars*¹.

Des dels primers moments de l'esclat de la rebel·lió militar l'aviació fou emprada molt intensament, factor que es deu a l'ajuda proporcionada a cadascun dels dos sectors en que es va dividir Espanya, per part de les potències estrangeres, que des del primer moment de la guerra prengueren partit per l'un o l'altre dels dos contendents en lluita. El govern francès va facilitar els primers aparells a la República, i els governs alemany i italià als insurgents, tot i al Pacte de No Intervenció, de 1936 acordat pel Comitè de Londres, amb el que es buscava evitar la intervenció estrangera a la Guerra Civil Espanyola i la internacionalització del conflicte en un moment de màxima tensió entre democràcies i dictadures Europees. Aquest pacte no va ser respectat per igual, d'aquesta manera *el conjunt de la guerra aèria durant el conflicte que va assolir l'Estat Espanyol entre 1936-1939 va canviar radicalment amb l'arribada de l'ajuda militar estrangera, alemanya i italiana, al costat dels rebels, i bàsicament soviètica en el cas republicà*².

Un dels esdeveniments que van marcar més el desenvolupament de la guerra, tenint un pes molt considerable en la victòria dels nacionals i que suposarà una gran importància per al futur immediat de les ciutats de la rereguarda, va ser la pèrdua del control republicà de l'illa de Mallorca, que va permetre, sobre tot a l'aviació italiana, de disposar d'una base aeronaval formidable per a poder bombardejar les ciutats i les línies d'abastament republicanes³.

- Qui i com ataquen la ciutat?

Com ja s'ha anat exposant en les primeres pàgines dels treballs, l'atac sistemàtic sobre la ciutat de Barcelona durant la guerra civil va ser causat pel bombardeig de l'aviació feixista, i en menor mesura per atacs marítims, establint diferències fonamentals entre el tipus de conflicte del segle XIX i el segle XX, *transformant les fronteres del camp de batalla, fent que no*

¹ARNABAT, Ramon. *Els refugis antiaeris de Barcelona: Criteris d'intervenció patrimonial*. Museu d'Història de Barcelona i Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2009. P. 5

²HURTADO, Victor; SEGURA, Antoni; VILLARROYA, Joan. *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Edicions DAU i Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2012. P. 28

³VILLARROYA FONT, Joan. *Els Bombardeig de Barcelona durant la Guerra Civil: 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999. Pp. 15-16

*existeixin límits i l'enemic es converteixi en un nuvolós concepte del qual potser mai no es veurà el rostre*⁴.

Uns dels protagonistes estrangers amb una participació més destacada en els atac a Barcelona, van ser els Italians. La participació de l'aviació italiana va ser integrada fins al desembre de 1936 dins l'Aviació del Tercio pertanyent a l'exèrcit sublevat i a partir del 28 de desembre, amb el progressiu augment de la intervenció estrangera, va néixer oficialment l'*Aviazione Legionaria*⁵, instal·lant una de les seves bases a Mallorca. Mussolini era qui en teoria tenia tot el control de les tropes italianes a Espanya, però tenia una idea de fer la guerra diferent a la de Franco, que volia realitzar una guerra llarga per consolidar el seu poder sobre els generals i eliminar els seus enemics. En canvi Mussolini pretenia guanyar la guerra ell sol fent una guerra curta. Quan Mussolini va pretendre posar fi a la Guerra, Franco es va negar, i Mussolini va perdre la seva capacitat per fer el que volia, mantenint només el control de l'aire, factor que pot explicar els forts bombardejos sobre Barcelona.

L'aviació que va fer servir Franco contra Barcelona va ser, com ja s'ha dit, l'*Aviazione Legionaria*, amb tres grups de bombardeig, un nocturn amb avions Savoia S-81, que eren més lents, i dos diürns amb els avions moderns Savoia S-79. També la Legió Còndor, alemanya, que tenia un grup de reconeixement, bombardejà la ciutat comtal, sobretot, al gener de 1939. I Franco també va utilitzar aviació espanyola, que a l'igual que l'aviació Còndor, tenia un grup de reconeixement. A més, l'aviació nacional va comptar amb diversos hidros que tenien la base a Pollença, i estava composta d'hidros italians i alemanys, que a través de la documentació, Joan Villarroja considera que van tenir un protagonisme evident en els bombardeigs de Barcelona. Per tant, podem afirmar que *el nucli de responsabilitat, els que fonamentalment va destruir Barcelona, van ser els italians*⁶.

Avui en dia s'ha pogut fer la distinció de quins van ser els responsables dels atacs sobre Barcelona, però en aquells moments de guerra, de fet, la gent no tenia prou clar qui en realitat bombardejava la ciutat. Encara avui hi ha gent que va viure aquests esdeveniments, que segueix pensant que el bombardeig del 13 de febrer de 1937 a Barcelona, el primer amb víctimes mortals, va ser dut a terme pel vaixell *Canarias*, quan se sap amb certesa que va ser l'italià *Eugenio di Savoia*.

Aquesta situació és deguda, al fet que els atacants cercaven evitar intencionadament la certificació de la intervenció estrangera en la guerra civil espanyola, i per aconseguir-ho

⁴DOMÈNECH, Xavier. *Quan Plovién Bombes: Els bombardeig i la ciutat de Barcelona durant la guerra civil*. Ciutat del Coneixement, Barcelona, 2007. P. 16

⁵Xavier Domènech, 2007. P. 19

⁶Gabriel Cardona Escanero. *Els atacs aeris sobre Barcelona en el context de la guerra aèria, 1936-1945*. En l'obra de Ramon Arnabat, 2009. P. 14

esborraven les matrícules i les insignes de nacionalitat dels aparells. La Generalitat de Catalunya va haver d'aclarir la procedència del primer atac amb víctimes a Barcelona amb les plaques de fabricació de les restes dels projectils que la mateixa població va recollir i lliurar a les autoritats⁷.

Uns dels motius de la participació estrangera en la guerra civil, va ser per *mostrar davant el món la força de les potències feixistes emergents i, per als comandants, articular un banc de proves fonamentals de cara al possible conflicte amb els països democràtics*⁸. Per aquest motiu van documentar fotogràficament amb una gran disciplina tots els atacs, realitzant abans del començament dels bombardeigs una imatge de la part de la ciutat de Barcelona seleccionada com a objectiu des de l'aire a la qual s'adjuntava una fotografia posterior per comprovar les trajectòries de les bombes i l'efectivitat dels atacs.

Els sublevats, conscients que els atacs indiscriminats sobre la població barcelonina van causar un gran rebuig, no van deixar d'afirmar que els seus atacs contra la ciutat cercaven objectius militars i no civils, i quan se'ls esgotaven els arguments sobre la precisió dels seus atacs, davant l'evidència dels efectes de les bombes, els nacionals negaven rotundament els fets, *atribuint-los a la propaganda roja o bé descarregaven les responsabilitats als comandants italians*⁹. Per als franquistes, tal com exposa Josep M. Contel i Ruiz, Barcelona era un objectiu militar i no una ciutat oberta, per tant es consideraven legítims per atacar qualsevol indret de la ciutat que consideressin enfrontat als seus interessos¹⁰.

- Els bombardeigs sobre Barcelona

La ciutat de Barcelona va patir un total de 194 bombardeigs en el transcurs de la guerra, amb 1.903 impactes, afectant prop de 1.808 edificis civils i causant una xifra de més de 2.500 persones mortes, a part de milers de ferits, tot i que no s'ha pogut fer una estimació tancada del nombre de morts i ferits, ja que no tothom estava inscrit en els registres oficials¹¹.

La part de la ciutat que va resultar més afectada va ser la zona del port i els seus voltants, com a conseqüència d'aquets bombardeigs la Barceloneta fou quasi totalment destruïda i la majoria dels seus veïns evacuats. Però altres barris, no tan a prop de la zona portuària, també

⁷Xavier Domènech, 2007. P. 19

⁸Ibid. P. 21

⁹Ibid. P. 40

¹⁰CONTEL I RUIZ, Josep. M. *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis: El subsòl com a supervivència*. Taller d'Història de Gràcia, Barcelona, 2008. P. 17

¹¹Un dels autors de referència, que la gran majoria d'autors utilitzen per tractar la qüestió del número de víctimes és l'historiador Joan Villarroja.

van ser bombardejats, com és el cas del districte del Poblenou, el Poble Sec, Sant Andreu, el Guinardó, i els barris centrals de Barcelona, sobre tot el nucli antic de la ciutat. Aquets atacs, sobre barris residencials, no responien a bombardeigs estratègics per a la guerra, el que buscaven era desmoralitzar a la població, causant les majors destrosses.

El primer bombardeig sobre la ciutat de Barcelona es va produir al 10 de novembre de 1936¹², es va tractar d'un bombardeig des del mar que només va causar algunes destrosses al port. Aquest primer atac no va tenir continuïtat, i no va ser fins a la primera quinzena del mes de febrer de 1937 quan es va produir un fort bombardeig sobre la ciutat de Barcelona. Aquest bombardeig, realitzat el 13 de febrer, va ser el primer amb víctimes mortals, i l'atac es va fer efectiu des del creuer italià *Eugenio di Savoia*. El següent bombardeig de la ciutat va ser el 16 de març, sent la primera vegada que llençaven bombes des d'avions als carrers de la ciutat. Al 18 d'abril es va produir una altre bombardeig, però no va ser fins al 29 de maig, que es va produir el primer bombardeig aeri seriós.

Els bombardeigs van continuar al llarg del 1937, amb més o menys intensitat, des del mar i des de l'aire, produint diferents graus de destrosses humanes i materials. Tots els autors que tracten el tema dels dies que es van produir bombardeigs sobre Barcelona, coincideixen en afirmar que al 1938 es va donar un augment intensiu dels bombardeigs, trobem el primer atac el primer dia de l'any, i al llarg de gener s'aniran reproduint. Però el mes de març, serà quan es produiran els bombardeigs més importants soferts per la ciutat en el transcurs de la guerra civil.

Aquets bombardeigs tenen en la gran majoria de la bibliografia un capítol apart o una menció més important respecte els altres atacs, ja que van ser els més significatius que va patir Barcelona, amb tres dies seguits de continus atacs, el 16, 17 i 18 de març, sense donar temps als bombers a atendre totes les alarmes, causant un gran nombre de víctimes, produint el pànic entre la població civil, amb una gran intenció de desmoralitzar a la població, ja que amb el bombardeig continuo els ciutadans ja no sabien quan sonava l'alarma que avisava d'un bombardeigs o quan anunciava la seva fi.

Els autors coincideixen en que el responsable directe dels bombardeigs de març del 1938, no va ser Franco, sinó Mussolini, que va ordenar a l'aviació italiana amb base a Mallorca, que aturés totes les operacions en marxa i es centrés en bombardejar la ciutat de Barcelona. En total foren tretze els atacs aeris realitzats entre les 22.08 hores del dia 16 i les 15.07 del dia 18,

¹²Poca de la bibliografia consultada fan referència als atacs sobre Barcelona de l'any 1936. He trobat referències a l'obra de Joan Villarroya, *Els Bombardeigs de Barcelona durant la Guerra Civil: 1936-1939*, a l'obra de Josep Maria Contel i Ruiz Gràcia, *temps de bombes, temps de refugis: El subsòl com a supervivència* i en l'obra de David Gesalí i David Íñiguez, *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*, en aquesta última considerant l'atac com a frustrat. En altres fonts, el primer atac sobre Barcelona es situa al 13 de febrer de 1937, ja que va ser el primer amb víctimes mortals.

afectant indiscriminadament els barris centrals de la ciutat. El ressò de l'esclat de les bombes va arribar a l'opinió pública de tot el món, omplint per primera vegada les primeres planes d'arreu del món els atacs sobre la ciutat de Barcelona. La Generalitat va actuar a fons per destacar les agressions que sofrien Barcelona i la resta de Catalunya, fent que un gran nombre de comitès internacionals realitzessin múltiples protestes. El Vaticà també va fer moltes gestions prop de Franco per tal de mitigar l'efecte dels bombardeigs damunt les poblacions de rereguarda.

Joan Villarroja exposa que entre els tres dies de març i el 30 de gener de 1938, és a dir en quatre dies, els bombardeigs ocasionaren la mort de 1.200 persones, gairebé el 50% del total. Per altra banda, Xavier Domènech afirma que en els bombardeigs del 16, 17 i 18 de març, van morir 670 persones, representant un 15% del total de víctimes per bombardeigs al llarg dels dos anys.

Després d'aquest terrible més de març i el ressò internacional que va tenir, els bombardeigs van continuar al llarg del 1938 fins al 1939. D'aquesta manera, després d'un mes d'abril relativament tranquil, el mes de maig la ciutat fou bombardejada els dies 12, 13, 14, 24, 28, 29, 30 i 31, a l'agost els dies 3 i 4, sent el més fort el del dia 19. El mes de setembre destaquen sobre tot els nombrosos vaixells fondejats als molls del port de Barcelona que foren colpits per les bombes. El mes d'octubre continuaren els bombardejos del port amb gran intensitat, els dies 4, 8, 9, 19 i 21. El mes de novembre va continuar la mateixa tònica de forts bombardeigs contra la ciutat, els dies 1, 6, 12, 23, 24 i 28, i al desembre els dies 5, 12 i 27¹³.

Al gener del 1939, amb les tropes nacionals molt a prop de la ciutat, van continuar els atacs. Entre el 21 i el 25 de gener, els bombers efectuaren 28 sortides en ajut de diversos indrets colpits per les bombes llençades des d'avions, quantitat de sortides més elevada des dels atacs de març de 1938. El protagonisme d'aquest bombardeig recau en la Legió Còndor, efectuant 40 bombardeigs, la majoria sobre el port i la Barceloneta, durant aquets dies l'aviació legionària només efectuà tres bombardeigs, i l'aviació nacional portà a terme el seu únic bombardeig sobre Barcelona. Aquets atacs continus expliquen per què la ciutat de Barcelona no va resistir el gener del 1939 l'entrada dels nacionals, ja que la moral dels ciutadans estava sota zero i la major part de la gent l'únic que volia era que s'acabessin d'una vegada el soroll de les sirenes i els esclats de les bombes.

Amb el fi dels bombardeigs, quan després de molts mesos resistint entren a la ciutat els nacionals, la ciutat s'havia transformat radicalment. Era molt visible les marques de les bombes

¹³El llistat dels dies que es van produir atacs sobre Barcelona està recollit de les dades aportades per Joan Villarroja en l'obra *Els Bombardeig de Barcelona durant la Guerra Civil: 1936-1939*.

en algunes zones de la ciutat, especialment la Barceloneta i les zones més properes al port. Alguns indrets de la ciutat canviaren la fisonomia com a conseqüència dels danys, desapareixent edificis i illes de cases i naixent noves places. Aquest fou el cas de la plaça de Sant Felip Neri i també la plaça Nova, que després de la guerra la premsa explicarà els canvis en el plano de la ciutat, com si es tractessin de projectes urbanístics¹⁴. L'espai urbà patirà moltes alteracions i la imatge rural de molts barris aviat serà substituïda per noves i austeres construccions, reflectint en l'arquitectura i l'urbanisme la precarietat de l'economia d'un país sumit en la misèria.

La utilització massiva de la tècnica del bombardeig per part dels nacionals, portà a les autoritats republicanes a plantejar unes mesures de defensa que cap altre país havia hagut de posar en marxa fins aleshores. Fou en aquest marc que sorgiren les juntes de defensa passiva de la Generalitat i dels municipis catalans, els organismes encarregats de planificar i coordinar totes les accions necessàries per a la defensa de la població civil, iniciant d'aquesta manera la construcció de refugis antiaeris.

¹⁴La premsa de la post guerra explicava la reforma de la Plaça Nova, amb les següents paraules: "... completando los proyectos en dicha zona con la apertura de la Gran Vía C de la Reforma, en el trayecto entre la Vía Layetana y la Plaza Nueva, que tanto ha de contribuir a poner de manifiesto las bellezas de la Catedral y de la antigua Ciudad". Anotació extreta del primer capítol escrit per Joan Villarroja de l'obra *El refugi 307: La guerra civil i el Poble Sec, 1936-1939*. P.24.

- Els refugis antiaeris

Un cop coneixem la realitat que va patir Barcelona durant els forts bombardeigs al llarg de la Guerra Civil, coneixerem quines mesures va adoptar la ciutat per tal de protegir a la seva població. En aquest capítol veurem les principals mesures de defensa activa i passiva, destacant el cas dels refugis antiaeris, a través de la seva organització i construcció. S'establirà les principals tipologies dels refugis i quina va ser la seva situació després de la guerra.

Per a la realització d'aquest apartat he utilitzat com a obres bases, la de Judit Pujadó i Puigdomènech *Oblits de rereguarda: Els refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*, i el capítol d'aquesta mateixa autora *La defensa passiva i la construcció de refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*, dins de l'obra *El refugi 307: La guerra civil i el Poble Sec 1936-1939*. També he fet servir d'obra de referència la de Ramon Arnabat *Els refugis antiaeris de Barcelona: Criteris d'intervenció patrimonial*, sobre tot els capítols de David Gesalí Barrera i David Íñiguez Gràcia *La defensa passiva i activa de Barcelona, 1936-1939*, i el capítol de Carme Miró Alaix i Jordi Ramos Ruiz *Cronotipologia dels refugis antiaeris de Barcelona*.

Com a obres complementàries he utilitzat de David Gesalí i de David Íñiguez, *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*; de Josep Maria Contel i Ruiz l'obra *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis: El subsòl com a supervivència*; de Joan Villarroja *Els Bombardeig de Barcelona durant la Guerra Civil: 1936-1939* i de Montse Armengou i Ricard Belis Ramon *Perera l'home dels refugis. La història d'una lliçó desastrosa: per què Anglaterra va rebutjar els refugis que van salvar milers de vides a Catalunya*.

- La defensa activa i passiva

Barcelona va ser la primera ciutat gran bombardejada sistemàticament, però també va ser la primera que va adoptar mesures de defensa per tal de protegir a tota la seva població. La ciutat va haver de fer front a una situació per a la qual no estava preparada, instal·lant mesures de defensa actives i passives partint de zero i amb pocs mitjans respecte als dels bàndol nacional. Tots els autors estan d'acord que durant molt de temps a Barcelona se l'ha considerat una màrtir pel patiment que va sofrir, però és millor considerar que va ser una lluitadora, ja que va saber reaccionar bé davant els esdeveniments, gràcies en gran mesura, a la important participació ciutadana.

La defensa d'una ciutat contra els atacs aeris consta de dues parts: la defensa activa i la defensa passiva. I segons Ramon Arnabat, *cal estudiar-les conjuntament, ja que una i l'altra*

*estan interrelacionades i troben el seu sentit quan les analitzem juntes*¹⁵. Amb aquesta mateixa línia de donar igual rellevància al dos tipus de defensa adoptats per la ciutat, David Gesalí i David Íñiguez, consideren que *si be la defensa passiva sovint ha estat simplificada per una part de la historiografia, la defensa activa directament ha estat bandejada per bona part de publicacions sobre els bombardeigs*¹⁶.

A partir de la bibliografia que he consultat sobre els bombardeigs, la consideració que fan aquets dos autors, David Gesalí i David Íñiguez, és certa. La gran majoria de les fonts destaquen com a principal defensa passiva els refugis que es van construir a la ciutat, passant més per alt les defenses actives republicanes, que també van tenir un paper destacat en els bombardeigs de la ciutat, tot i que no van ser igual d'efectives.

Aquets dos mateixos autors, fan una molt bona distinció dels diferents aspectes de la defensa passiva, demostrant que no només existeixen els refugis antiaeris, i de la defensa activa. Defineixen el concepte de defensa passiva com l'adopció de les mesures per detectar, prevenir i salvar els ciutadans davant una amenaça de bombardeig, remarcant que la defensa passiva englobarà a la rereguarda l'allistament i la formació de personal civil especialitzat, la creació de sistemes de camuflatge, d'enfosquiment de l'enllumenat de les poblacions, la creació i regulació dels senyals d'alarma, del salvament i socors, així com la construcció de refugis¹⁷.

Ramon Arnabat, a més afegirà que l'àmbit de la defensa passiva s'iniciarà amb la tasca informativa mitjançant cartells i impresos que alerten sobre els perills d'atacs aeris i informen de la manera d'actuar. I Joan Villarroja, per altra banda destaca que les primeres mesures de defensa foren les d'organitzar sistemes d'alarma, assessorar la construcció de refugis particulars a les plantes baixes i als soterranis, protegir els vidres i apagar tots els llums¹⁸.

Respecte a la defensa activa, David Gesalí i David Íñiguez, consideren que tot i amb les limitacions que van actuar, no ha de desmerèixer el fet que existí una organització militar destinada al rebuig dels agressors, que tractà de combatre l'amenaça amb la localització i neutralització de l'enemic. Es disposava dels centres d'observació, els aparells fonolocalitzadors i els projectors o reflectors d'il·luminació. Quant a la neutralització dels atacs, la missió era encomanada als canons i metralladores de la Defensa Especial Contra Aeronaus (DECA) i als caces de l'aviació republicana, per bé que ni els uns ni els altres disposaven dels recursos suficients a la rereguarda. A més la defensa antiaèria de Barcelona va comptar amb un nombre

¹⁵Ramon Arnabat, 2009. P. 47

¹⁶David Gesalí Barrera; David Íñiguez Gràcia. *La defensa passiva i activa de Barcelona, 1936-1939*. En l'obra de Ramón Arnabat, 2009. P. 19

¹⁷GESALÍ, David; ÍÑIGUEZ, David. *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*. Rafael Dalmau, Editor, Barcelona, 2012. Pp. 199-200

¹⁸Joan Villarroja Font, 1999. P. 145

reduït de bateries de canons desplegades en dues zones: a la façana marítima, on es van situar de tres a quatre bateries distribuïdes a la muntanya de Montjuïc i el Poblenou; i al Turó de la Rovira, on hi havia una altra bateria¹⁹.

Josep M. Contel i Ruiz, serà un altre autor que farà una definició de la defensa de la ciutat, considerant que la defensa passiva va ser una organització civil afavorida per les diferents administracions públiques que van comptar també amb la participació veïnal i de la societat civil. I la defensa activa, va ser d'organització purament militar, amb l'única missió de defensar, amb tots els mitjans al seu abast, el territori a protegir. A l'igual que els autors ja esmentats, Contel i Ruiz considera que la defensa activa constava dels serveis de localització i neutralització. La localització disposava d'efectius que amb fonolocalitzadors, radioescoltes, projectors, guaites de costes, així com guaites dependents d'altres organismes, molts d'ells ubicats en vaixells a alta mar, que tenien la missió de localitzar la presència d'avions²⁰.

En el que tots els autors coincideixen, és que la defensa activa va ser poc efectiva, ja que els mitjans més eficaços s'enviaven al front de batalla, provocant que el sistema desplegat seria insuficient i evidenciaria les dificultats d'anticipar-se a un atac per comunicar els senyals pertinents d'alarma. Aquesta realitat surt reflectida en el film *Mirant el Cel*, en el qual un testimoni en primera persona, Gabriel Cardona (ex militar i historiador), considera que un dels principals problemes de la defensa de Barcelona era la poca quantitat de peces que es disposaven, afirmant que l'eficàcia de la defensa antiaèria era fonamentalment propagandística de cara a la gent que hi havia a la ciutat, ja que no era efectiva de cara als avions²¹. Aquest fet també es va evidenciar en els informes que van realitzar els anglesos en les seves visites a la ciutat de Barcelona per tal de conèixer els efectes de les bombes, destacant que *els recursos de la defensa activa eren ineficaços*²².

Tot i que les mesures de defensa activa no van ser del tot efectives, pel que fa a les mesures de defensa passiva la ciutat va saber reaccionar, reduint el número de víctimes que es podien haver produït. A la zona republicana es va començar a percebre que la reraguarda no era segura a partir del mes de setembre de 1936, i ja en aquets moments l'Ajuntament de Barcelona va crear un primer Servei de Defensa Passiva Antiaèria (SDPA), que va iniciar una àmplia tasca de difusió sobre les formes d'actuar davant els atacs aeris.

¹⁹David Gesalí Barrera; David Íñiguez Gràcia. *La defensa passiva i activa de Barcelona, 1936-1939*. En l'obra de Ramón Arnabat, 2009. P. 19

²⁰Josep M. Contel i Ruiz, 2008. P. 91-92

²¹*Mirant al Cel*. Dir. Jesús Garay. Massa d'Or, 2003. DVD

²²PONS I PUJOL, Jordi. *Lliçons de Barcelona (Informe britànic sobre els bombardeigs de la ciutat, 1938)*. Fundació Carles Pi i Sunyer d'estudis autonòmics i locals, Barcelona, 2008

La principal forma de defensa passiva van ser els refugis antiaeris, que en un capítol de l'obra *Els refugis antiaeris de Barcelona: Criteris d'intervenció patrimonial*, Carme Miró i Jordi Ramos afirmen que durant la Guerra Civil, un refugi antiaeri era la zona de seguretat establerta en un espai tancat, normalment per resguardar-se durant un temps més o menys llarg. El seu objectiu principal era ser resistent a les bombes explosives i incendiàries i protegir contra l'entrada d'agents químics agressius²³.

Però les experiències en aquesta àrea hauran de partir de zero, ja que no es disposava de cap coneixement previ de com defensar-se dels atacs enemics. El primer avís seriós el rebé Madrid, sent bombardejada de manera continua del 19 al 22 de novembre de 1936, el que servirà com experiència d'aprenentatge, sent un referent més proper i apte que la Primera Guerra Mundial. Les autoritats de Barcelona van trobar el primer obstacle en la manca de qualsevol normativa d'actuació en cas de bombardeig, tot i que van tenir clar des del primer moment la necessitat de construir espais de protecció per als ciutadans, i a l'hivern del 1936/1937 es va iniciar la tasca de mobilització ciutadana.

- Organització i construcció dels refugis antiaeris

Des dels primers moments que la ciutat es va començar a organitzar van jugar un paper destacat tant les autoritats municipals, com els diferents sindicats, així com els veïns de la ciutat, sobre tot en els barris de les classes obreres. La bibliografia que tracta el tema de com es va anar organitzant la ciutat per defensar-se dels atacs aeris, no analitza els fets des d'una perspectiva política destacant el paper d'alguna ideologia per sobre de les altres, més aviat és una perspectiva social, ja que va ser el conjunt de la població qui va actuar, donant importància a les associacions veïnals.

Les associacions veïnals van jugar un paper molt important en la construcció de refugis, ja que les autoritats no donaven abast, i entre els veïns d'un barri van organitzar i construir els seus propis refugis sent només assessorats per les autoritats en les qüestions més primordials, repartint material i en ocasions subvencionant algunes de les obres. Judit Pujadó considera que per entendre aquesta mobilització ciutadana ens hem de remetre al moviment associatiu que havia tendit al llarg del temps a cobrir bona part de les mancances socials que els governs s'entestaven a desatendre. Aquesta manca de polítiques socials per part dels governs al llarg de dècades havia impulsat el creixement d'associacions de tota mena destinades a cobrir necessitats

²³Carme Miró; Jordi Ramos. *Cronotipologia dels refugis antiaeris de Barcelona*. En l'obra de Ramon Arnabat, 2009. Pp. 58-59

bàsiques²⁴, d'aquesta manera el món associatiu va transformar la seva xarxa ja organitzada i la va orientar, en bona mesura, cap a la defensa passiva, és a dir, a construir refugis²⁵.

Xavier Domènech, també aporta dades d'aquesta construcció associativa, afirmant que en poc temps, es van crear més d'un miler de refugis, dels quals només el 5% responien directament a l'obra institucional. La majoria dels refugis eren col·lectius, i en la construcció participaven els nens a la sortida de l'escola, la gent gran i les dones, ja que es tractava d'un moment d'escassetat d'una mà d'obra masculina que estava destinada al front. Aquets refugis no es van construir a tot arreu amb la mateixa intensitat, sinó que tenien la seva principal extensió en barris com Poble Sec, Sants, Gràcia, El Clot o Poblenou, barris amb una llarga tradició obrera i una llarga tradició d'associacionisme.

Però aquesta tasca veïnal i la incipient tasca d'informar a la ciutadania sobre els perills que podien amenaçar-la i sobre la necessitat de col·laborar en l'auto protecció, va donar motius de preocupació als tècnics del SDPA, ja que la necessitat de la població de tenir espais on amagar-se els feia acceptar com a bons llocs que no havien estat visitats per inspectors i que oferien perills evidents. D'aquesta manera la Generalitat va obligar a tots els ciutadans a les cases dels quals hi hagués soterranis a informar-ne a les autoritats a fi d'esbrinar si podien ser utilitzats en cas de perill²⁶. La realitat va ser, que de les 17.000 inspeccions que es van realitzar, només 700 soterranis van ser donats per bons²⁷.

Judit Pujadó divideix la construcció dels refugis en diferents períodes. Els primers moments els anomena <<la gran empena constructiva>>, i el fa arrancar des del moment en què es produeix el primer bombardeig de la ciutat de Barcelona (per ella el del 13 de febrer de 1937), fins a la creació per decret de la Presidència del Govern de Catalunya de les Juntes de Defensa Locals i de Vegueria, l'11 d'agost de 1937. Tot i que pot semblar contradictori, aquest primer moment és el de major construcció de refugis, Judit Pujadó destaca que en els moments posteriors, sobre tot l'any 1938, *l'empenta inicial i les dificultats agreujades en tots els aspectes de la vida de la ciutat van fer que el ritme constructiu anés minvant*²⁸.

²⁴PUJADÓ PUIGDOMÈNECH, Judit. *Ciutadans Sota les Bombes: Barcelona en Guerra, 1936-1939*. Edicions Hipòtesi, SL, Barcelona, 2007. P. 12

²⁵Judit Pujadó i Puigdomènec. *La defensa passiva i la construcció de refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*. En l'obra de VILLARROYA FONT, Joan; PUJADÓ PUIGDOMÈNECH, Judit; POWELS, Valerie. *El refugi 307: La guerra civil i el Poble Sec, 1936-1939*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2002. P. 49

²⁶Aquestes inspeccions han permès als historiadors trobar llistats del nombre de refugis que es van construir a la ciutat i on estaven localitzats.

²⁷Judit Pujadó i Puigdomènec. *La defensa passiva i la construcció de refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*. En l'obra *El refugi 307: La Guerra Civil i el Poble Sec 1936-1939*. P. 46

²⁸PUJADÓ PUIGDOMÈNECH, Judit. *Oblits de reraguarda: els refugis antiaeris a Barcelona, 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998. P. 28

En aquest primer període David Gesaí i David Íñiguez, destaquen la participació en la construcció de refugis, de personal inscrit a l'Oficina de Treball Voluntari, dependent de la Conselleria de Treball, amb prop de tres mil individus a les ordres de la Conselleria de Defensa i Obres públiques, que a l'abril del 1937 estaran a disposició per a la construcció de refugis²⁹. A més, per tal de poder dur a terme aquesta tasca, va adscriure's al Servei quasi la totalitat dels arquitectes, enginyers i auxiliars tècnics de l'Ajuntament.

El desconeixement de l'armament de l'enemic, tant de les seves característiques com del seu radi d'expansió, els va obligar a anar estudiant els efectes dels bombardeigs a mesura que es produïen, per decidir les futures prevencions. D'aquesta manera, amb els primers bombardeigs sobre la ciutat van començar a ser conscients dels veritables efectes de les bombes, el que els va permetre saber quines havien de ser les mesures que calia prendre per oferir més seguretat a l'hora de construir nous refugis, mesures que al llarg dels bombardeigs es van anar adaptant a les necessitats de protecció dels ciutadans.

Els primers refugis tingueren forma de galeria de mina sense revestir i estaven mancats d'espais de caràcter higiènic i sanitari, fet que se solucionà en la construcció dels refugis més tardans. Malgrat aquest esforç constructiu, els autors coincideixen en destacar el paper que van jugar els túnels del metro i els ferrocarrils de Sarrià, representant, com diu Joan Villarroya, *la capacitat més gran de refugis col·lectius que hi havia a la ciutat*³⁰. Es calcula, que probablement la gent que podia protegir-se en aquets túnels, era d'uns cent mil barcelonins.

El problema més important amb el que es va trobar l'Ajuntament en la construcció dels refugis, va ser el finançament. No tan sols s'havia de fer un esforç econòmic per a dur a terme els refugis, sinó que els problemes i les despeses anaven augmentant, d'una banda per l'arribada d'un allau de refugiats d'arreu de l'Estat que fugien de les tropes feixistes, i l'Ajuntament havia de fer front a les dificultats que aquest fet suposava, i per altra banda s'afegien les despeses que ocasionaven els bombardeigs. Cap al maig del 1937 ja es començava a veure la lentitud amb què es desenvolupaven les construccions dels refugis, lentitud provocada per la manca de materials necessaris, la manca de mitjans de transport i la reducció dels rendiment del treball personal.

Els autors exposen, que per tal de treure un rendiment dels costos de la construcció dels refugis realitzats per l'Ajuntament, es va pensar que un cop acabada la guerra es podien reutilitzar afegint-los a la xarxa de clavegueres. Aquesta idea sorgeix des de la tardor de 1936, quan es van començar a construir els primers refugis. Eren un total de 25, molt senzills amb

²⁹David Gesaí Barrera; David Íñiguez Gràcia. *La defensa passiva i activa de Barcelona, 1936-1939*. En l'obra de Ramón Arnabat, 2009. P. 22

³⁰Joan Villarroya Font, 1999. P. 147

forma de galeria de mina, que van costar al voltant de 2 milions de pessetes de l'època. A més d'aquets refugis, es van començar a treballar en la construcció de 5 refugis de tipus cel·lular, de grans dimensions i condicionats amb tota mena de serveis i protegits amb dues planxes de formigó armat. Aquets refugis també es van pensar per a ser reutilitzats, en aquest cas com a banys públics, biblioteques, sales de lectura o aparcaments, i van tenir un cost d'uns 5 milions de pessetes.

El següent període que estableix Judit Pujadó en la construcció de refugis és <<la formació de la JDPC i JDPB>>. En aquets moments l'Ajuntament com a entitat més propera al ciutadà, ja havia començat a realitzar projectes per a la defensa de la ciutat, i havia editat un primer llibre titulat *Defensa passiva antiaèria*, on s'establien les instruccions a seguir per construir refugis, amb il·lustracions, i unes tècniques adaptades a les tradicions del país. Pretenia ser comprensible per a tothom, des dels tècnics fins als no iniciats, però sobre tot anava dirigit a tots aquells veïns de la ciutat que s'havien llençat al carrer a construir refugis.

No serà fins un mes més tard d'aquesta iniciativa de l'Ajuntament, concretament el 9 de juny de 1937, en que la Generalitat decidí crear, mitjançant un decret, la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, davant la necessitat de crear un organisme que dirigís i unifiqués la defensa per unir els esforços dels diferents organismes, tant oficials com particulars que miraven de salvaguardar la població, ja que van veure que els atacs sobre la ciutat, eren continus i no sabien quan s'aturarien. El sentit unificador d'aquesta junta es basava en *l'organització dels serveis fonamentals de la defensa passiva de la població civil, el control de l'ordre i l'ajut durant els bombardeigs i l'educació dels habitants davant l'atac aeri, aeroquímic i naval*³¹.

L'explicació d'aquest període de formació de les juntes ho trobem més detallat en les obres de Judit Pujadó, sobre tot al llibre *Oblits de rereguarda: Els refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*, on s'exposa la creació, a l'agost de 1937, de les Juntes de Defensa Passiva Locals i de Vegueria, juntes que en altres obres no se'n fa menció directament. Aquestes Juntes estan destinades a treballar sobre el terreny controlades pels Ajuntaments, ja que havien estat en els primers moments els que van iniciar la defensa passiva, i tenien una experiència directa i podrien aportar més elements per començar a treballar.

En aquets moments comença a establir-se totes les normatives referents a la construcció dels refugis, la seva organització i el seu manteniment, així com l'explicació de la funció de les diferents Juntes. Les pròpies organitzacions veïnals, ja havien creat les seves normatives i reglaments que havien anat sorgint de les seves pròpies experiències, però un dels objectius

³¹Carme Miró; Jordi Ramos. *Cronotipologia dels refugis antiaeris de Barcelona*. En l'obra de Ramon Arnabat, 2009. Pp. 56-57

principals de la JDPC era donar unes normes conjuntes, de compliment obligatori per part de la ciutadania, pel que feia a la defensa de la ciutat.

Al llarg de la guerra la mala situació econòmica i el desgast de la població van arribar a límits insospitats, i malgrat la intensificació del nombre de bombardeigs, el número de refugis que es van anar construint va disminuir. Judit Pujadó exposa, que es va produir una lenta i progressiva descomposició de tots els organismes de govern, i la Junta es va veure afectada per una excessiva burocratització entrant en conflicte amb les Junes Locals.

La historiografia que tracta el tema de la construcció de refugis a la ciutat de Barcelona durant la Guerra Civil, destaca dos personatges responsables d'aquesta construcció per sobre dels altres, Manuel Muñoz Díez i Ramon Perera. Però hi ha diversitat d'opinions entre els historiadors, respecte la veritable rellevància d'un d'aquets dos personatges.

Manuel Muñoz Díez, és citat a tota la bibliografia consultada, destacant com a *figura cabdal que va sobresortir en els primers temps en l'entorn de la defensa passiva de la ciutat*³². Muñoz Díez, va rebre des del primer moment el permís de l'Ajuntament per difondre tot allò que cregués oportú respecte a la defensa passiva de la ciutat, sent anomenat encarregat dels aspectes relatius als refugis en la Conselleria- Regidoria d'Urbanització i Obres (COU), organització creada al setembre de 1936 amb un caràcter mixt, formada per consellers municipals, personal tècnic i organitzacions sindicals. La seva afiliació a la CNT, segurament, va facilitar la seva feina al Servei de Defensa Passiva (servei que va començar a funcionar dins de la COU) amb els comitès immersos en aquesta tasca, facilitant les relacions entre el diferent personal de les organitzacions.

Ramon Perera, enginyer de professió i afiliat al PSUC, serà el cap de construcció de refugis de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, i al 26 de febrer de 1938 serà anomenat secretari tècnic de la Secció de Plans i Obres de la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, on recorrerà tota Catalunya per inspeccionar les obres de construcció de refugis i analitzar els efectes de les bombes per millorar les defenses. En general en tota la bibliografia es nomena a Ramon Perera, com un dels enginyers més destacats de la construcció dels refugis, però només en l'obra de Montse Armengou i Ricard Belis, es fa un gran retrat del personatge de Ramon Perera, considerant que els refugis van ser una obra duta a terme, principalment, per la mateixa població civil, però que *no hauria arribat a les altes quotes de perfeccionament que va assolir sense la feina d'un home discret, poc donat als flaixos de les càmeres i segurament tímid, sobre el qual*

³²David Gesalí Barrera; David Íñiguez Gràcia, 2012. P. 203

recaigué la responsabilitat de dissenyar unes proteccions eficaces contra les bombes de l'aviació³³.

En l'obra de Josep Maria Contel i Ruiz, trobem el qüestionament de la rellevància que se li ha donat en algunes ocasions a la figura de Ramon Perera, fent referència a un documental del "30 minuts" de TV3 del 2006, titulat *L'enginyer que va salvar vides*, on es dedicava un especial a Ramon Perera com inventor dels refugis antiaeris de Barcelona que van salvar la vida a milers de barcelonins. Contel i Ruiz, considera que aquesta afirmació no és correcta, perquè no es pot considerar a Ramon Perera com l'artífex de la construcció dels refugis a Barcelona³⁴, i destaca l'article de Valerie Powles, *Manuel Muñoz Díez, o com manipular la memòria històrica*, per tal de reforçar el seu argument³⁵.

Segurament aquesta rellevància que se li ha donat a la figura de Ramon Perera, en alguna bibliografia, respon al paper internacional que va tenir. Ja que a l'exiliar-se abans de l'entrada dels nacionals, va anar a Londres, on va poder explicar els seus coneixements en la construcció de refugis, tot i que a la pràctica els anglesos no va utilitzar les seves recomanacions. Per altra banda, destaca per la seva tasca d'intentar salvar tota la documentació de la Junta de Defensa Passiva durant la seva marxa cap a l'exili³⁶.

- Tipologia dels refugis antiaeris

Existeixen diferents maneres d'elaborar una tipologia de refugis, com per exemple, portant a terme una classificació segons la cronologia, segons la seva propietat (si eren públics o privats), segons qui els va construir o segons la seva estructura, material i dimensions. A través de la bibliografia he trobat dues formes diferents de tractar la tipologia dels refugis, per una banda Carme Miró i Jordi Ramos, a l'obra de *Els refugis antiaeris de Barcelona*, i Josep Maria Contel i Ruiz a la seva obra *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis*, utilitzen la tipologia que va fer servir la Junta de Defensa Passiva de Catalunya, però amb algunes diferències entre els autors. I per altra banda, està el plantejament de Judit Pujadó, que fa una classificació de la tipologia segons la seva propietat i qui els va construir.

Pel que fa a la primera manera de tractar la tipologia dels refugis, els autors coincideixen en destacar els refugis a través de construccions ja existents, com és el cas dels túnels dels

³³ARMENGOU, Montse; BELIS, Ricard. *Ramon Perera l'home dels refugis. La història d'una lliçó desatesa: per què Anglaterra va rebutjar els refugis que van salvar milers de vides a Catalunya*. Rosa dels Vents, Barcelona, 2008. P. 29

³⁴Josep M. Contel i Ruiz, 2008. P. 151

³⁵Obra citada al llibre de Josep M. Contel i Ruiz, 2008. P. 151

³⁶Montse Armengou; Ricard Bellis, 2008. P. 72

ferrocarrils i del metro. Sota aquest epígraf s'englobaven els túnels del Gran Metro, Transversal, Ferrocarril de Sarrià, el ramal sense explotar de l'Estació de Gràcia a l'avinguda del Tibidabo, a més dels túnels en construcció de la línia dels "Caminos de Hierro del Norte" al llarg de la Meridiana, en el qual es van fer alguns accessos nous. *La Delegació de Defensa Passiva Antiaèria de l'Ajuntament de Barcelona calculava que, en el seu conjunt la longitud útil com a refugis dels túnels aprofitats era d'uns vint quilòmetres*³⁷.

La següent tipologia, són els refugis tipus clavegueram, construïts per l'Ajuntament de Barcelona en diferents carrers de la ciutat, especialment en els barris obrers, i dissenyats per a la seva posterior utilització dins de la xarxa de clavegueres. Contel i Ruiz, destaca que se'n van aprovar 24 amb una longitud aproximada d'uns cent metres.

A continuació Carme Miró i Jordi Ramos, fan una distinció dels refugis aprofitant estructures existents, com és el cas dels soterranis dels edificis. Per altra banda, Contel i Ruiz, també destaca com una tipologia de refugi l'habilitació de soterranis o semisoterranis, però sense diferenciar si es tracta de construccions o estructures ja existents o si eren estructures de nova construcció. Per poder utilitzar els soterranis dels edificis com a refugis, s'havien de fer una sèrie d'ajustos per tal que l'espai fos apte i servís per protegir-se d'una atac. La Junta de Defensa proposava que a les estructures de soterrani d'edificis es fes un nou sostre de formigó armat sota l'existent, apuntalant amb llistons de fusta per reduir l'impacte de les bombes, una altre opció era construir una mina soterrada a partir de la planta baixa o del semisoterrani dels edificis, protegint-la adequadament.

Carme Miró i Jordi Ramos destaquen que la majoria dels refugis de la ciutat, van ser de nova construcció, i dins d'aquest grup es poden fer diferents apartats. El primer seria el dels refugis en solars no edificats, que anaven des de simples trinxeres construïdes per rases sense cobrir fins a veritables refugis independents de gran cabuda i seguretat. El segon grup serien els anomenats refugis independents. Com que a molts edificis no es podien construir refugis per raons de seguretat, una gran part dels refugis col·lectius es van construir a places i carrers amples, o en grans patis. Contel i Ruiz, a aquest tipus de refugis, els classifica com a refugis col·lectius construïts per l'Ajuntament en diferents places, que un cop acabada la guerra acolliria a determinats serveis de caràcter ciutadà, però cap d'aquets refugis impulsats per l'Ajuntament es van poder acabar.

Josep M. Contel i Ruiz, fa dues distincions més de tipologia de refugis, els refugis de galeria de mina, construïts pels veïns i els refugis en fàbriques i tallers, construïts per les respectives empreses. Els primers són els sorgits per iniciativa del veïnat, que en el seus inicis es van

³⁷Carme Miró; Jordi Ramos. *Cronotipologia dels refugis antiaeris de Barcelona*. En l'obra de Ramon Arnabat, 2009. P. 61

escapar de tot control municipal, però finalment l'Ajuntament va aportar tot el personal tècnic possible per verificar l'estat d'aquestes construccions i va subministrar els materials necessaris per a la construcció. Respecte als refugis en fàbriques i tallers, són els més difícils de cobrir, ja que l'Ajuntament no va exercir cap control a empreses, edificis militars, del govern, etc. i per tant la seva construcció va ser aleatòria i subjecta a les necessitats de cada punt o objectiu afectat³⁸.

Els altres dos autors, també fan aquesta distinció de refugi, però consideren que formen part de la subcategoria de refugis independents, molts dels quals no van ser registrats per la Junta de Defensa Passiva. Carme Miró i Jordi Ramos, consideren que els refugis de galeries de mina, eren els més freqüents ja que eren un dels models més econòmics i possibilitava la seva utilització encara que l'obra no s'hagués enllestit en la seva totalitat.

Judit Pujadó, estableix la seva tipologia de refugis, tenint només en consideració els que es van construir sota terra en aquest període, fent la distinció entre refugis col·lectius, refugis cel·lulars i refugis particulars. Considera que els col·lectius van ser els que més es van construir a Barcelona, eren pagats entre tots els veïns, i la majoria formaven diversos trams de galeries que s'entrecruaven, sent les construccions més freqüent utilitzada sota les places. El refugis cel·lulars, són els que van ser construïts per l'Ajuntament, eren veritables sales subterrànies que permetien acollir un alt nombre de persones. I per últim els particulars, que fan referència als refugis dels soterranis trobats a molts edificis de la ciutat de Barcelona.

Per tant, com podem veure a través de l'explicació que fan aquets autors del diferents tipus de refugis, podem afirmar que, els autors fan una descripció de la tipologia dels refugis a través de diferents classificacions, però tots coincideixen a destacar els mateixos tipus de refugi. És a dir, a través de les fonts troben els mateixos tipus d'estructures, però després ho interpreten i classifiquen de diferent manera.

- Situació després de la guerra

En els darrers anys de Guerra, després que Barcelona patís un gran nombre de bombardeigs provocats pels avions feixistes, la població de la ciutat vivia la situació d'alerta d'alarma d'una forma molt diferent que al principi dels atacs aeris. Els autors destaquen el fet, que molts veïns ja no es molestaven a baixar als refugis, ja que els bombardeigs s'havien arribat a convertir en una molèstia més de la vida quotidiana de la ciutat en un moment de guerra.

³⁸Josep M. Contel i Ruiz, 2008. P. 161

Judit Pujadó, a través d'una llista elaborada pel mateix Ajuntament³⁹, comptabilitza gairebé 1.400 refugis, i d'aquets més de 1.300 van ser refugis construïts per iniciativa popular. En la seva obra *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*, i utilitzada per altres autors com a referència, especifica que en el cens de l'Ajuntament, que s'assignava un número a cada refugi, s'ha conservat una llista que arriba fins al número 1.401, però en veritat recull un total de 1.365 refugis acabats, ja que la numeració es va saltar alguns números.

D'altra banda, destaca que s'ha de matisar el concepte <<d'acabat>>, *per que des del moment en què uns quants metres de galeria oferien garanties de seguretat, ja eren utilitzats com a refugis*⁴⁰. Per tant, és difícil saber amb certesa el nombre exacte de refugis que es van poder acabar abans de l'entrada dels nacionals a la ciutat, però Joan Villarroja a través de les informacions de Judit Pujadó, estableix que només 18 consten com acabats. Aquesta falta d'informació també és deguda, a que amb l'entrada de les tropes franquistes a la ciutat, gairebé tota la documentació que es podia vincular amb la república va ser destruïda.

Davant la imminència de la caiguda de Barcelona, els òrgans de govern de la ciutat van destruir tots els documents comprometedors, així com expedients i plànols dels refugis per dificultar la seva localització per part de les tropes ocupants. Però en entrar els nacionals a Barcelona, entre les seves prioritats hi havia la de controlar tots els refugis construïts i acabar de construir els que encara no ho estaven, i no van tenir cap problema per localitzar i inspeccionar-los, ja que en molts punts de la ciutat el paviment havia estat aixecat per la construcció dels refugis i també hi havia piles de terra amuntegades en les proximitats.

Un any després, tal com exposa Valerie Powles⁴¹, les instruccions donades des de Madrid ordenaven suspendre les obres en els refugis, ja que es van destinar els recursos a les reconstruccions més urgents. Inicialment es van mantenir oberts alguns refugis *en previsió d'un hipotètic enfrontament bèl·lic, en el cas que els Aliats decideixin algun dia declarar la guerra a Franco*⁴², però a l'iniciar-se les obres de reconstrucció d'edificis i de les vies urbanes es va donar l'ordre de tancar les entrades dels refugis i d'omplir de sorra molts d'ells per evitar que servissin d'amagatall de persones, armament i documentació contraris al nou règim.

³⁹En aquesta llista elaborada per l'Ajuntament, s'anotaven dades sobre els refugis que es construïen arreu de la ciutat, era una mena de cens que servia també per saber quins havien rebut subvencions i quins s'anaven acabant. Referència extreta del capítol de Judit Pujadó i Puigdomènech. *La defensa passiva i la construcció de refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*. En l'obra *El refugi 307: La Guerra Civil i el Poble Sec 1936-1939*. P. 48

⁴⁰Judit Pujadó i Puigdomènech, 1998. P. 45

⁴¹Valerie Powles. *El refugi antiaeri del carrer Nou de la Rambla*. En l'obra *El refugi 307: La Guerra Civil i el Poble Sec 1936-1939*. P. 81

⁴²David Gesalí Barrera; David Íñiguez Gràcia, 2012. P. 524

D'aquesta manera, tots els autors estan d'acord que quan finalitza la guerra, des del punt de vista administratiu els refugis són clausurats físicament. Amb el pas dels anys, molts refugis aniran desapareixen per qüestions urbanístiques de la ciutat, com pot ser per obres de canalització que van fer en el subsòl de la ciutat, d'altres seran adaptats per a usos urbans diferents o simplement es van oblidar.

Ferran Puig Verdaguer, en un capítol de l'obra *Els refugis antiaeris de Barcelona*, reflexiona que *un cop recuperada la democràcia, ens trobem amb un fet que pot sobtar: l'oblit d'aquestes construccions*⁴³. A la pràctica, els refugis com a tals havien desaparegut d'una manera global, tant des de l'òptica dels coneixement oficial com també de la consciència social, estant només present en la memòria d'unes poques persones. L'existència dels refugis i part de la seva informació s'ha pogut preservar gràcies a la tasca de l'organisme de Clavegueram de Barcelona, SA (CLABSA), única entitat oficial que es va preocupar pel tema i va posar sobre la taula un nou mapa que recuperava aquest capítol de la història a través d'un llistat que reflectia la situació dels refugis des de l'any 1937 fins pràcticament els anys setanta⁴⁴.

⁴³Ferran Puig Verdaguer. *L'arqueologia dels refugis antiaeris de Barcelona*. En l'obra de Ramon Arnabat, 2009. P. 70

⁴⁴ L'any 2002, l'Ajuntament de Barcelona, concretament la Unitat de Manteniment i Serveis, s'ha encarregat de recopilar tota la informació històrica disponible sobre la situació, estat de conservació, capacitat, etc. de tots els refugis de guerra que possiblement van arribar a existir. Aquesta informació ha estat lliurada a CLABSA perquè la introdueixi en el seu Sistema d'Informació Geogràfica (SITE), ja que és un element més del subsòl de Barcelona. D'aquesta iniciativa va sorgir *l'Atles dels Refugis de la Guerra Civil espanyola a Barcelona*.

- El cas del refugi 307

Com hem pogut veure, hi ha força bibliografia que tracta el tema dels bombardeigs de Barcelona i la construcció de refugis per tal de protegir a la població de la rereguarda, amb menys o més detalls. Però ens trobem en una situació diferent quan volem estudiar un cas concret d'un refugi. Com ja he exposat, molta de la informació respecte a la localització dels refugis i les seves característiques es va perdre amb l'entrada dels nacionals a la ciutat, i avui en dia s'ha començat a reconstruir la informació només d'aquells refugis que han sortit a la llum en els darrers anys.

Aquesta reconstrucció de la informació, s'ha realitzat per documentar la situació i l'estat de conservació dels refugis que s'han redescobert però no s'han pogut obrir al públic, degut al seu mal estat de conservació o per que no era viable avui en dia transformar la fisonomia urbana de la ciutat per recuperar totes les entrades al refugi, o degut a que econòmicament no és possible recuperar l'espai. Per altra banda, hi ha hagut refugis que al estar redescoberts s'ha realitzat una tasca de manteniment i documentació per tal d'obrir-los al públic i poder mostrar a la ciutadania aquest episodi de la nostra història que s'havia quedat en l'oblit.

Els refugis més singulars que s'han pogut recuperar i s'han trobat total o parcialment conservats són el cas del refugi 307 (que analitzarem amb més detall a continuació), el refugi de la plaça del Diamant, el de la plaça de la Revolució, el del palau de les Heures, el de la plaça Tetuan, el de Can Peguera, el búnker de l'avinguda Tibidabo, el refugi del carrer Sardenya i el que s'atribueix a Juan Negrín a prop del palau de Pedralbes.

Tot i que s'han pogut documentar diferents refugis, avui en dia és difícil trobar bibliografia que tracti el tema d'un refugi en particular o el conjunt de refugis d'un barri en concret, i encara menys, degut a la seva complicació de recerca i investigació, he pogut trobar bibliografia referent a casos particulars, és a dir, als refugis construïts en cases particulars i que només van ser utilitzats per un grup reduït de persones. De la poca bibliografia que tracta el cas concret d'algun refugi, destaco l'obra, que he anat utilitzant per realitzar aquest treball, *El refugi 307: La guerra civil i el Poble Sec, 1936-1939*, concretament destaco el capítol de Valerie Powles *El refugi antiaeri del carrer Nou de la Rambla*, que com el seu nom indica fa referència al refugi 307. Un altre autor que tracta el tema particular d'un refugi és Josep M. Contel i Ruiz, però en aquest cas realitzant una descripció de tots els que es troben al barri de Gràcia, en la seva obra *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis: El subsòl com a supervivència*.

Per a la realització d'aquest capítol dedicat al refugi 307 utilitzaré com a obra de referència la ja esmentada *El refugi 307: La guerra civil i el Poble Sec, 1936-1939*. Així com també l'obra de Ramon Arnabat *Els refugis antiaeris de Barcelona: Criteris d'intervenció patrimonial*.

- Districte de Sants- Montjuïc

Abans de començar a tractar el cas concret del refugi 307, destacaré la singularitat del conjunt de refugis que es van construir al districte de Sants-Montjuïc, en aquells moments els districtes II i VII, que actualment fan referència al barri de Sants, Hostafrancs, Sants-Badal, La Bordeta, La Marina de Port, La Marina del Prat Vermell, Font de la Guatlla, El Poble Sec i la muntanya de Montjuïc.

A través del cens fet a la ciutat de Barcelona abans de la Guerra, sobre una població total d'un milió d'habitants, una cinquena part corresponien a aquets dos districtes. Eren unes zones amb una gran nombre de població, i la construcció de refugis va respondre a aquesta realitat. Judit Pujadó exposa que dels 1.400 refugis censats en la llista que l'Ajuntament de Barcelona confeccionava, un total de 288 refugis corresponien als districtes II i VII⁴⁵, és a dir, aproximadament una cinquena part dels refugis construïts a la ciutat. La gran majoria d'aquets refugis eren senzills i de factura popular, destacant algun més gran construït per l'Ajuntament, com és el cas del realitzat a la plaça del Centre.

Degut a la diversitat de característiques del terreny del districte de Sants- Montjuïc, es van construir diferents tipus de refugis, adaptant-se a les necessitats dels veïns. La gran superfície de la muntanya de Montjuïc, tot i no ser una zona molt poblada, tenia uns quants refugis amb l'objectiu de protegir, principalment, la gent que pogués estar-se pels voltants de l'estadi, prop del castell i, tocant a mar, prop dels dipòsits de la Campsa, un objectiu que va ser bombardejat sovint⁴⁶. A prop del cementiri també van construir algun, però no s'ha pogut conservar la documentació que mostrés com eren aquets refugis.

A les zones amb més veïns són on es van construir un major nombre de refugis. D'aquesta manera un dels nuclis més importants és la zona propera a la muntanya de Montjuïc, de la qual s'aprofitava el desnivell per poder excavar dins la muntanya enlloc d'excavar cap avall. A més d'aquets refugis realitzats a la muntanya hi havia un gran número en tots els carrers de la zona, degut a l'alta perillositat del barri, que es trobava molt proper a la zona del moll i de les diferents infraestructures militars que el convertien en un espai estratègic per a l'aviació feixista. Un altre nucli important on també va proliferar la construcció de refugis va ser a la part vella de Sants, una àmplia superfície entorn al carrer de la Creu Coberta.

⁴⁵Judit Pujadó i Puigdomènec. *La defensa passiva i la construcció de refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*. En l'obra *El refugi 307: La Guerra Civil i el Poble Sec 1936-1939*. P. 54

⁴⁶Judit Pujadó i Puigdomènec. *La defensa passiva i la construcció de refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*. En l'obra *El refugi 307: La Guerra Civil i el Poble Sec 1936-1939*. P. 55

Els districtes II i VII, al tractar-se de barris de treballadors són un bon exemple de la construcció del refugi a través del moviment veïnal amb uns grans resultats. Pujadó considera que *és lògic pensar que la coneixença entre els veïns va potenciar i facilitar les relacions a l'hora de posar-se a treballar*⁴⁷. Respecte a la tipologia dels refugis, la majoria es tractaven de refugis de galeria de mina, excavats sota terra dels carrers i places de la zona pels mateixos ciutadans que els havien de fer servir en cas d'alarma. A més, els districtes II i VII incloïen algunes zones de la graella de l'Eixample, el que fa, que part dels refugis d'aquets dos districtes fossin de tipus particular construïts als soterranis dels edificis que ocupaven.

També existeixen un tipus de refugi que Ferran Puig Verdaguer anomena <<anònims>>⁴⁸, aquells que no consten enlloc. És a dir, són refugis que mai van ser registrats a cap llistat de l'Ajuntament o de les Junes de Defensa, i per tant el més probable és que no van arribar a passar cap inspecció, assessorament o rebre ajuda en materials per a la seva construcció, de cap organisme encarregat del control dels refugis construïts a la ciutat. Puig Verdaguer considera que alguns d'aquests refugis són unes galeries simples, obertes a la terra o la roca de la muntanya, alguns dels quals es sap que van ser utilitzats per una sola família. En el cas del districte II els refugis es transformen simplement en galeries excavades a la muntanya sense recorreguts gaire complexos ni serveis, i no es troben mai recollits en cap documentació, atles ni llista.

En el carrer de la Font Florida, número 29 es troba un d'aquets refugis <<anònims>> que no ha estat recollit en cap documentació i va ser construït per ser utilitzat, principalment, per una sola família. La família, el va construir aprofitant la muntanya de Montjuïc que donava a la part del darrera de la seva casa, i entre els membres de la família, ajudats d'alguns veïns que també utilitzarien el refugi, van excavar de manera particular dins la muntanya, sense rebre cap ajuda ni assessorament de les autoritats. La planta de la construcció va ser senzilla, amb un passadís que connectava un total de 5 cases (els números 27, 29, 31, 33, 35 del carrer de la Font Florida) amb una cambra annexa on es resguardaven durant les alarmes de bombardeig. No he pogut saber concretament en quines dates el van començar a construir, però el que em va assegurar un dels responsables de la construcció del refugi, que en aquells temps de guerra tenia uns 14 anys,

⁴⁷Judit Pujadó i Puigdomènec. *La defensa passiva i la construcció de refugis antiaeris a Barcelona (1936-1939)*. En l'obra *El refugi 307: La Guerra Civil i el Poble Sec 1936-1939*. P. 55

⁴⁸Ferran Puig Verdaguer. *L'arqueologia dels refugis antiaeris de Barcelona*. En l'obra de Ramon Arnabat, 2009. P. 76

és que a l'entrada dels nacionals al gener de 1939, estaven dins el refugi ja acabat, tot i que sense revestir⁴⁹.

- Construcció del 307

Una de les estructures més ben documentades correspon al refugi gestionat pel MUHBA, el refugi antiaeri 307, ubicat a la confluència del carrer Nou de la Rambla i del passeig de Montjuïc. *Ha estat dels primers de la ciutat de Barcelona en ser preparat per a visites i ha obtingut una gran afluència de visitants*⁵⁰. Tot i la seva gran documentació, només trobem una obra bibliogràfica referent d'aquest refugi, *El refugi 307: La guerra civil i el Poble Sec, 1936-1939*. La resta d'informació que trobem són guies didàctiques realitzades per l'Ajuntament de Barcelona, que expliquen de forma sintètica els bombardeigs de Barcelona i els fets relacionats amb el refugi 307⁵¹.

La gran responsable de fer possible la tasca de conservació i documentació del refugi 307 va ser Valerie Powles, tot i que a la seva feina en moltes ocasions no se l'ha donat la rellevància que es mereix. Xavier Theros en un article publicat al País arran de la mort de Powles, reivindicava la seva figura destacant la seva tasca de conservació de la memòria històrica⁵². El periodista recorda que Valerie Powles, veïna del Poble Sec, va ser la detonant d'alguns dels exemples més sonats de recuperació de la memòria històrica de la Barcelona dels últims anys. Va arribar a Barcelona al 1977, i de seguida es va enamorar de la ciutat i de les vistes sobre Montjuïc que tenia el seu domicili. Va ser una historiadora aficionada, però amb un gran rigor i una gran vocació, el que li va permetre formar part del Centre de Recerca Històrica de Poble Sec, de l'Ateneu Enciclopèdic Popular i de l'Associació per la Recerca Històrica i Documentació, entitats en les quals va desenvolupar les seves recerques sobre la Guerra Civil.

Valerie Powles va ser determinant per salvar les restes de El Molino del Paral·lel, així com altres restes de la nostra història durant la Guerra civil. Pocs anys més tard, va veure com derrocaven una vella fàbrica, de la qual va sortir a la llum la porta d'un refugi antiaeri, i va aconseguir aturar les obres i convèncer a l'Ajuntament per museolitzar les restes. Després de la

⁴⁹El refugi del carrer de la Font Florida, 29 avui en dia encara conserva la seva estructura original, tot i que la família l'ha revestit amb maó i ha tapiat el passadís que connectava amb les cases veïnes.

⁵⁰Ramon Arnabat. *La defensa de Barcelona. Del relat històric als elements patrimonials*. En l'obra del mateix autor, 2009. P. 41

⁵¹Una d'aquestes guies la trobem en la següent plana web. Realitzada pel Museu d'Història de la Ciutat amb col·laboració de l'Ajuntament de Barcelona. [consulta: 20-5-2014].
<http://www.bcn.cat/museuhistoriaciutat/docs/dossier_refugi307_secundaria.pdf>

⁵²Xavier Theros. *La historia en el contenedor*. El País, 9 juliol 2011. [consulta: 21-5-2014].
<http://elpais.com/diario/2011/07/09/catalunya/1310173651_850215.html>

seva gran tasca, va ser apartada diplomàticament del projecte, “no sé si per ser dona, per estrangera o per anarquista” deia ella, però el seu treball es va poder conèixer a través del llibre *El refugi 307: La guerra civil i el Poble Sec, 1936-1939*.

No hi ha constància de l'inici exacte de la construcció del refugi 307, el que es sap, és que el 16 de març de 1937, el primer bombardeig aeri que provocà la mort i la destrucció als carrers del Poble Sec va ser l'impuls necessari perquè es considerés seriosament el perill existent i es comencés a treballar. El refugi 307, com la majoria dels refugis a Barcelona, va ser una iniciativa dels veïns. Carme Miró i Jordi Ramos, aporten la dada que el refugi actualment està compost per una galeria d'uns dos-cents metres amb volta d'entre 1,5 i 2 m d'amplada per 2,10 m d'alçada i totalment revestit⁵³. Valerie Powles concreta que el projecte del refugi inicialment consistia en uns quatre-cents metres de túnels de volta d'1,6 m d'ample i 2 m d'alçada, totalment revestits i amb un reforç addicional en les entrades. Hi ha tres portes d'accés per facilitar-hi l'entrada des dels carrers dels voltants i assegurar-ne la sortida en cas d'obstrucció d'alguna de les entrades i en l'àrea central es preveïen diverses instal·lacions bàsiques, com una petita infermeria, un magatzem d'eines i una bateria d'acumuladors.

Tot i que no es van aconseguir construir tots els elements del projecte cal dir que era un excel·lent model sobre el qual treballar i bastant semblant al refugi que finalment es va construir⁵⁴. Pel que fa al finançament no se sap exactament com es va realitzar. Segurament, com a la majoria dels refugis, al principi va ser obra de l'esforç personal i econòmic del veïnat, i més endavant consta que va ser subvencionat, però no s'hi especifica ni la data ni la quantitat.

El refugi 307, va ser el principal exemple de la construcció d'un refugi aprofitant la muntanya de Montjuïc, excavant galeries dins la muntanya per no haver de perforar el terra. Sembla que l'excavació d'aquest refugi, en alguns moments va rebre ajuda oficial i a més els veïns que treballaven en el refugi eren més professionals que en altres barris, el que va fer que fos un dels més grans i dels més ben construïts del Poble Sec. Van excavar simultàniament des de les tres entrades, seguint el pendent de la muntanya, amb la intenció d'enllaçar-ho tot. De les tres entrades només s'ha conservat la número 3. *Van treballar-hi durant tota la Guerra però, com la majoria de refugis de Barcelona, aquest tampoc no s'acabà*⁵⁵, i només van aconseguir comunicar les àrees 1 i 2 però no, unir-les amb la 3, que quedava aïllada.

El fet que estigués construït dins la muntanya, estan revestit en gran part i protegit sota la terra compacta de Montjuïc, va fer que el 307 tingués la fama de ser molt segur. Però la

⁵³Carme Miró; Jordi Ramos. *Cronotipologia dels refugis antiaeris de Barcelona*. En l'obra de Ramon Arnabat, 2009. P. 62

⁵⁴Valerie Powles. *El refugi antiaeri del carrer Nou de la Rambla*. En l'obra *El refugi 307: La Guerra Civil i el Poble Sec 1936-1939*. P. 66

⁵⁵Ibíd. P. 70

construcció difícilment podia resistir els bombardeigs del 16 al 18 de març de 1938, i la nit del 17, una part del refugi que encara no estava del tot acabada va caure damunt un grup de nens que dormien al terra, provocant la mort d'alguns d'ells. Un altre problema, que van haver d'afrontar els veïns, va ser la qüestió que la gent s'instal·lés al refugi de manera permanent, ja que la normativa només permetia ocupar-los en els moments d'alarma d'atac aeri. Molts dels ocupants del refugi eren refugiats que no tenien un altre lloc per viure i d'altres havien perdut la casa durant els bombardeigs.

Com ja he exposat abans, en entrar els nacionals a Barcelona, entre les seves prioritats hi havia la de controlar tots els refugis, i sembla que van tenir un interès especial en els del Poble Sec, els quals van ser els primers que van obrir i inspeccionar, pot ser per estar situats a la vora del castell de Montjuïc, altra vegada sota control mil·lari. Els nacionals, com en altres refugis, inicialment, van continuar les tasques de construcció. Hi van excavar uns 50 metres més de túnel, per tal d'unir l'àrea 3 amb la resta del refugi. Però després de les intervencions inicials, poca cosa es va fer per mantenir el refugi en condicions de ser utilitzat. I els nacionals es limitaven a censar periòdicament els refugis que sobreviuen a les successives obres de la ciutat.

El refugi 307 es va mantenir intacte, i al contrari que el poc interès que tenien les autoritats en el refugi, alguns veïns el van saber reaprofitar. Els nens van ser els primers en reclamar l'espai, però no van ser els únics. Durant els durs anys de postguerra els vençuts sobreviuen com podien, i una de les maneres d'aconseguir diners era aprofitant els bancs de fusta de dins el refugi per vendre'ls com a llenya. Més endavant, a mitjans dels anys 40 un veí emprenedor va tenir la idea d'aprofitar els foscos i humits passadissos del refugi per criar-hi xampinyons⁵⁶. L'any 1945, just en el solar on hi havia l'entrada número 1 del refugi, s'hi va construir una fàbrica dedicada a la decoració de vidres, i van utilitzar part dels túnels del refugi per emmagatzemar diferents elements. A finals dels anys 40, el refugi també va ser utilitzat com a habitatge per una família d'immigrants, que es van instal·lar en el tram superior al qual s'accedia a través de l'entrada número 3.

Van passar els anys i el refugi, tancat i abandonat, va quedar en l'oblit. No serà fins l'any 1995, amb l'enderroc de la fàbrica i sota les deixalles que s'havien acumulat que es va començar la recuperació del refugi 307. Valerie Powles exposa que en posar-se al descobert el refugi, finalment, la ciutat va saber valorar-ne la importància històrica i va començar d'aquesta manera el procés de recuperació.

⁵⁶ Valerie Powles. *El refugi antiaeri del carrer Nou de la Rambla*. En l'obra *El refugi 307: La Guerra Civil i el Poble Sec 1936-1939*. P. 83

- Conclusions

La Guerra Civil Espanyola és un tema molt tractat en la historiografia del nostre país, i un dels capítols destacats són els bombardeigs feixistes sobre la població de la reraguarda, donant rellevància als esdeveniments produïts a Barcelona, ja que van suposar un abans i un després a l'hora de fer la guerra i van servir d'experiència prèvia a les forces feixistes, per actuar en la que seria la Segona Guerra Mundial.

Barcelona va ser la ciutat espanyola que més va patir les conseqüències dels bombardeigs, per aquest motiu va ser la primera ciutat gran que va haver d'enfrontar-se al repte de protegir als seus habitants. D'aquesta manera ja des dels primers moments, les autoritats es mobilitzen per tal de crear mesures de defensa, destacant en la bibliografia per sobre de qualsevol mesura de defensa passiva o activa, els refugis antiaeris. La ciutadania va començar una gran tasca de construcció de refugis, en la majoria dels casos amb un caràcter veïnal, ja que l'administració tenia moltes limitacions.

Avui en dia, molta de la documentació referent a la construcció, característiques i localització dels refugis s'ha perdut, però poc a poc van sortint a la llum diferents refugis que havien quedat oblidats sota el terra de la nostra ciutat, i s'han pogut recuperar i obrir al públic per tal de recuperar aquest episodi de la nostra història. Per altra banda, a nivell bibliogràfic, trobem poques fonts que tractin l'explicació d'un refugi de forma particular, i considero que en aquest aspecte encara queda molta feina per realitzar.

Aquesta falta de bibliografia referent als refugis anònims, és degut a la seva manca de documentació prèvia, ja que no estaven anotats en cap registre de les autoritats catalanes encarregades de la construcció i supervisió dels refugis. Aquest fet es dona per les pròpies característiques dels refugis, tractant-se d'estructures molt precàries, sense cap servei, i per ser utilitzat per una sola família, o com a molt, pels veïns més propers.

Per tant, davant aquesta situació és molt difícil poder fer un estudi complet dels refugis anònims de la ciutat, ja que l'única font viable és l'oral, a través dels records d'aquelles persones que van construir o utilitzar els refugis i dels seus familiars, i a mesura que passen els anys cada vegada és més complicat documentar aquest tipus de refugis. Per altra banda, al tractar-se de construccions en zones privades, dificulta, al contrari que els refugis sota places o carrers públics, que surtin a la llum quan es fan obres en els carrers de la ciutat i es donin a conèixer públicament a través de la difusió de les autoritats.

En aquest treball he pretès fer un estat de la qüestió de la defensa passiva de Barcelona durant els bombardeigs sobre la ciutat, centrant-me en el cas dels refugis antiaeris i tractant el context dels bombardeigs, analitzant la bibliografia que existeix que fa referència al tema. He anat creant un discurs i aportant la informació a partir de les dades més destacades i que més es reiteraven en la bibliografia consultada, confrontant en algunes ocasions les diferents formes d'analitzar els fets que tenen els autors. Després d'aquest anàlisi, puc destacar que existeix en la bibliografia, principalment, dues formes de tractar els atacs aeris sobre Barcelona, centrant-se en els bombardeigs o en els refugis.

Pel que fa a la primera manera de tractar els atacs aeris, en la diferent bibliografia podem destacar com analitzen tots els bombardeigs, enumerant els tipus d'avions, les dates en que es van produir, les destroces humanes i materials que van causar o els responsables fonamentals. Els principals exemples d'aquest enfocament, els trobem en l'obra de Xavier Domènech *Quan Ploïen Bombes: Els bombardeig i la ciutat de Barcelona durant la guerra civil*; en la de David Gesalí i David Íñiguez *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*; i en l'obra de Joan Villarroja *Els Bombardeig de Barcelona durant la Guerra Civil: 1936-1939*. Cal destacar, però, que en aquesta bibliografia que es centra més en la qüestió dels bombardeigs, no es deixa de banda, tot i que es fa de manera menys destacada, el tema de la defensa activa i sobre tot la defensa passiva amb la construcció de refugis.

L'altre línia de tractar el tema dels atacs aeris sobre la ciutat de Barcelona, és a través de l'estudi de la construcció de refugis, destacant la seva organització, les dificultats que es van trobar o com els van construir. La principal obra que tracta el tema dels refugis antiaeris és la de Judit Pujadó *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona, 1936-1939*, així com la de Josep M. Contel i Ruiz *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis: El subsòl com a supervivència*. Però, a l'igual que en el cas anterior aquestes obres també faran referència als atacs aeris i la defensa activa, tot i que de forma més reduïda.

Algunes de les obres on trobem un equilibri en el tractament d'aquets dos temes, són el cas de l'obre de Ramon Arnabat *Els refugis antiaeris de Barcelona: Criteris d'intervenció patrimonial*, i la de Joan Villarroja, Judit Pujadó i Valerie Powles *El refugi 307: La guerra civil i el Poble Sec, 1936-1939*.

A part d'aquestes diferents vies de tractar el tema, he pogut observar, com ja anunciava en la introducció del treball, que existeix un gran consens a l'hora de tractar la qüestió de la defensa passiva de la ciutat, i els temes secundaris exposats en el treball. Existeixen aspectes de la història dels bombardeigs, sobre tot els que fan referència al número de víctimes, o el llistat dels refugis que es van construir, on la gran majoria d'autors utilitzen d'obra base la de Joan Villarroja i la de Judit Pujadó, respectivament. És a dir, la bibliografia que m'he trobat parteix

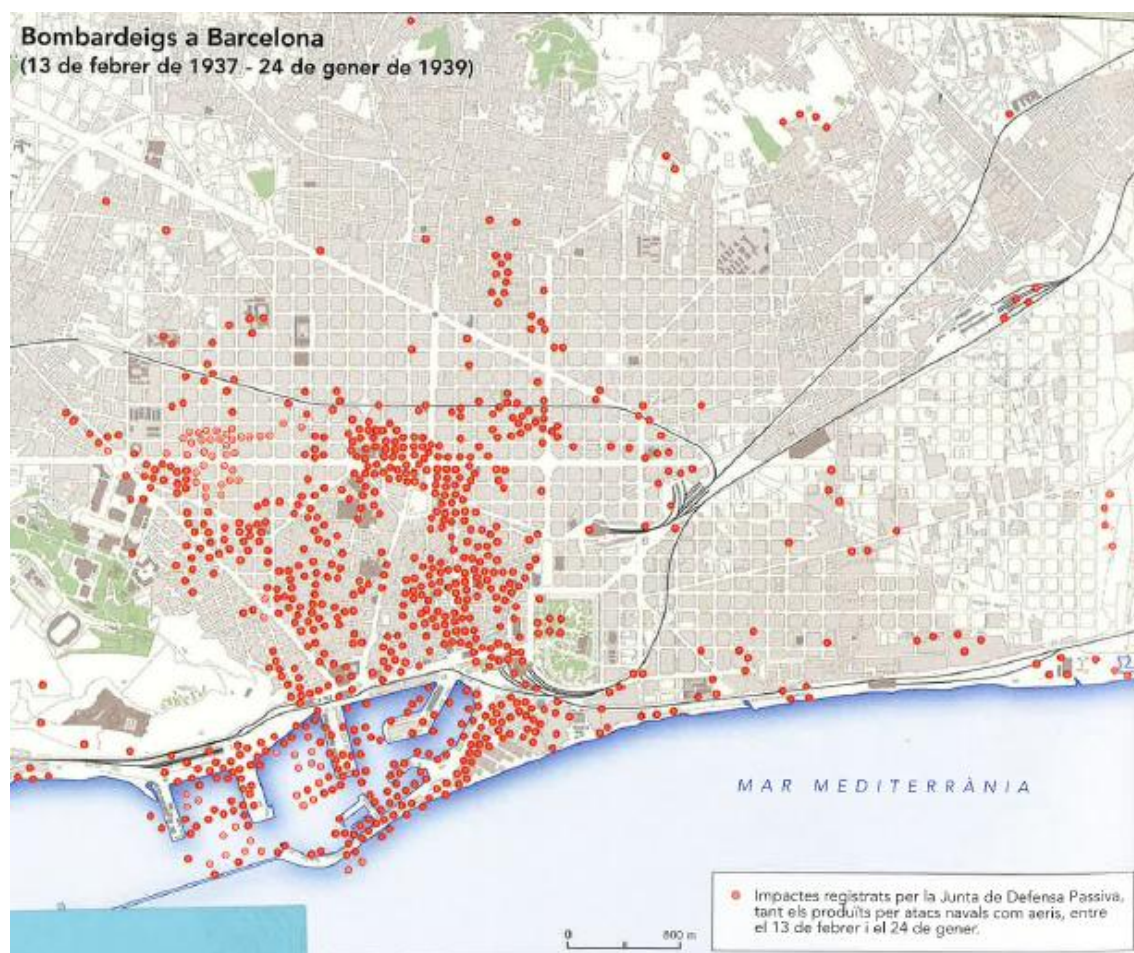
de la mateixa base, i la majoria d'obres publicades en els darrers 14 anys, principalment analitzen el tema fent èmfasi en un apartat en concret, analitzant-lo des d'una perspectiva similar.

La realització d'aquest treball ha servit per conèixer detalladament la situació que va viure Barcelona durant els bombardeigs, esdeveniments que fins aquest moments no els havia donant gaire transcendència, i poder conèixer gran part de la bibliografia que tracta el tema i els historiadors més destacats en aquest àmbit. Si a partir de l'estat de la qüestió realitzat, hagués d'iniciar un tema de recerca em centraria en la investigació dels refugis de Barcelona. Realitzaria un estudi detallat de l'estat actual de tots els refugis de la ciutat, si be, potser em centraria particularment en el districte de Sants- Montjuïc, per documentar possibles refugis particulars, i marcar els que ja han desaparegut.

Annex núm.1

Plànol de Barcelona indicant els impactes de Bombardeigs

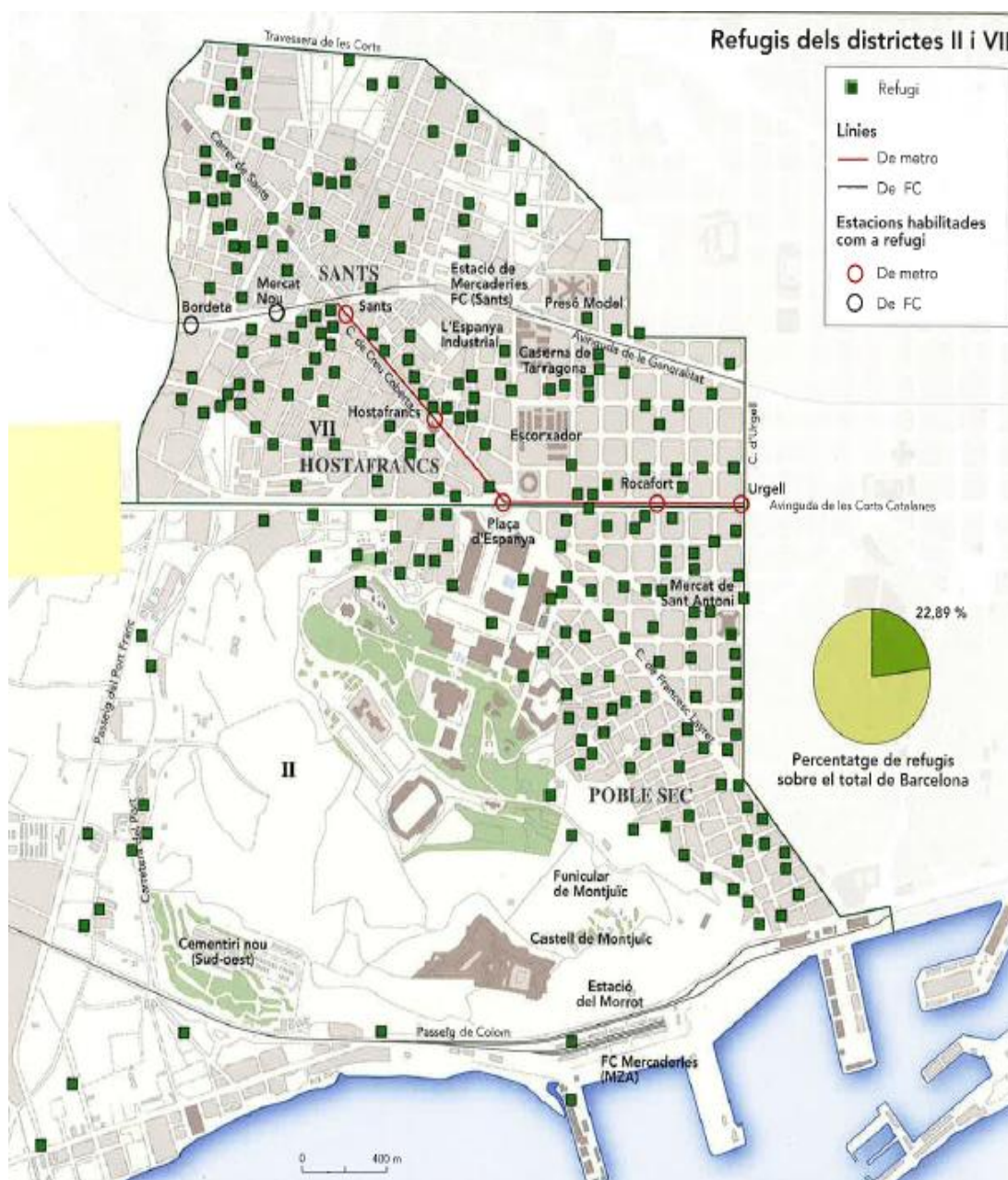
entre febrer de 1937 i gener de 1939

Font: HURTADO, Victor; SEGURA, Antoni; VILLARROYA, Joan. *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Edicions DAU i Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2012. P. 462

Annex núm.3

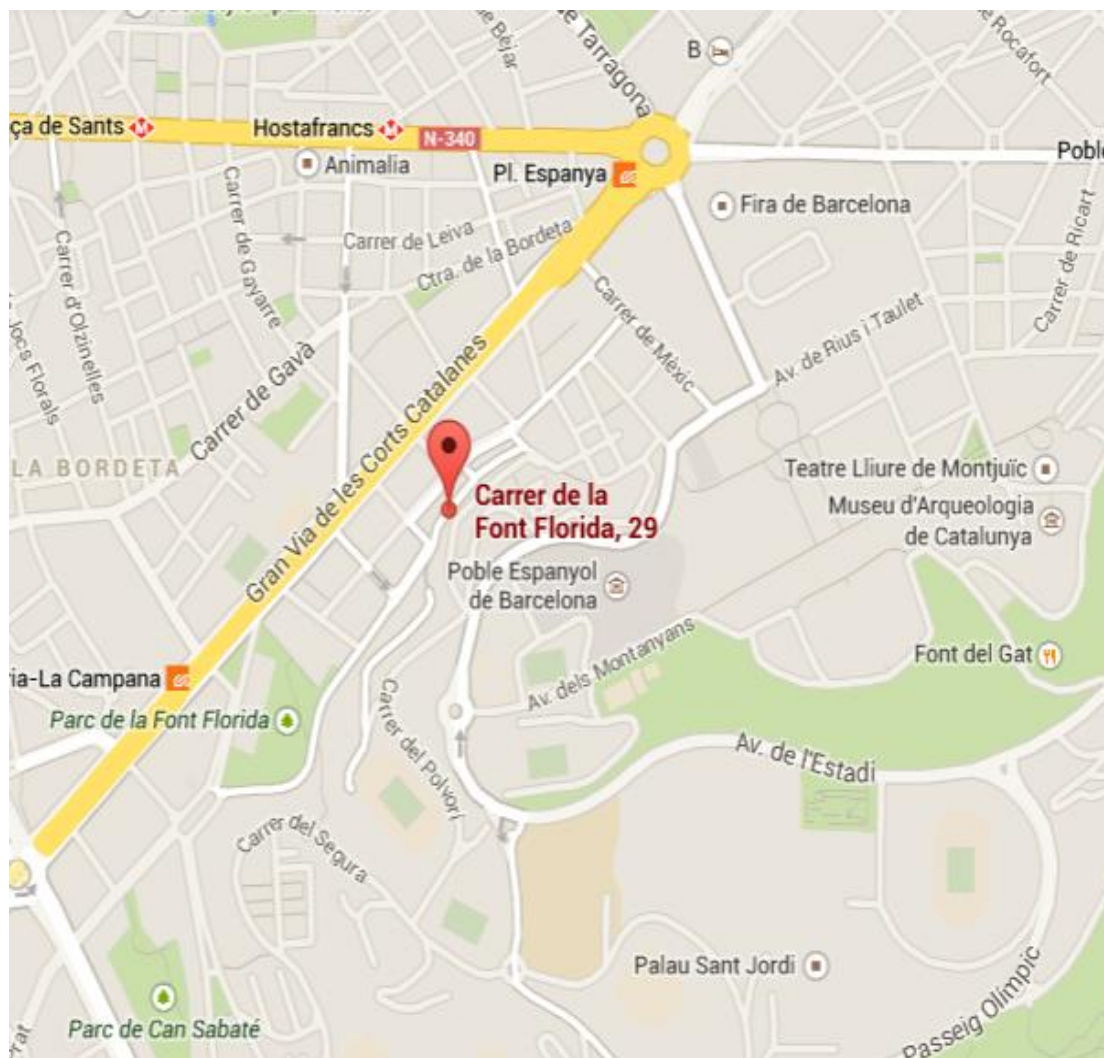
Plànol amb la ubicació dels refugis del districte Sants-Montjuïc

Font: HURTADO, Victor; SEGURA, Antoni; VILLARROYA, Joan. *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Edicions DAU i Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2012. P. 482

Annex núm.4

Mapa del refugi de la Font Florida, 29

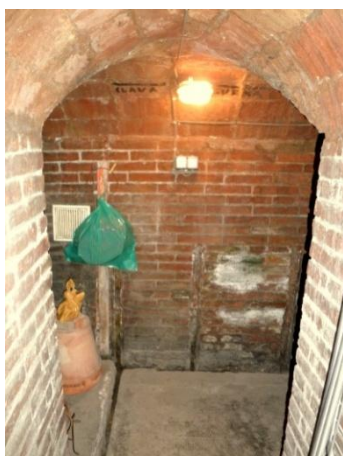

Annex núm.5

Fotografies de l'estat actual del refugi particular de la Font Florida, 29

Entrada i sortida del refugi excavat directament en la muntanya de Montjuïc

Entrada al passadís del refugi

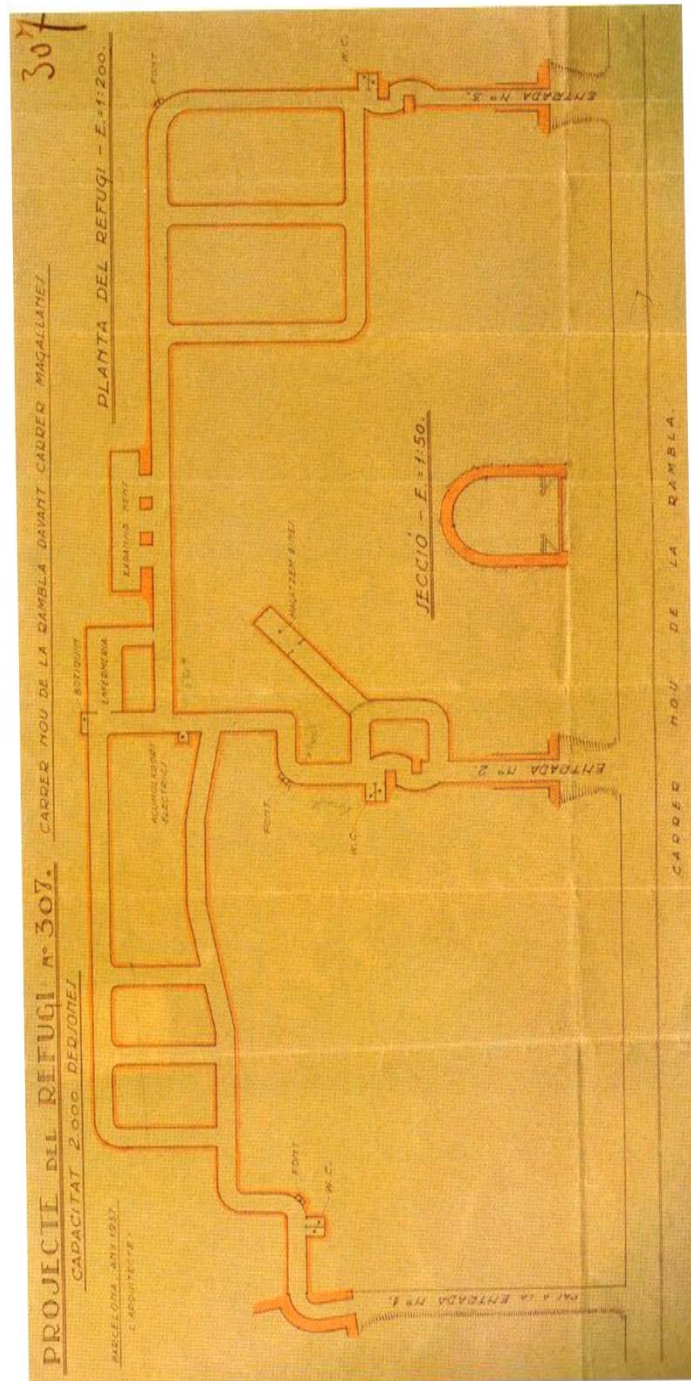
Cambra annexa del refugi, on es resguardaven del atacs aeris

Passadís tapiat, que anteriorment connectava amb els refugis dels veïns

Annex núm.6

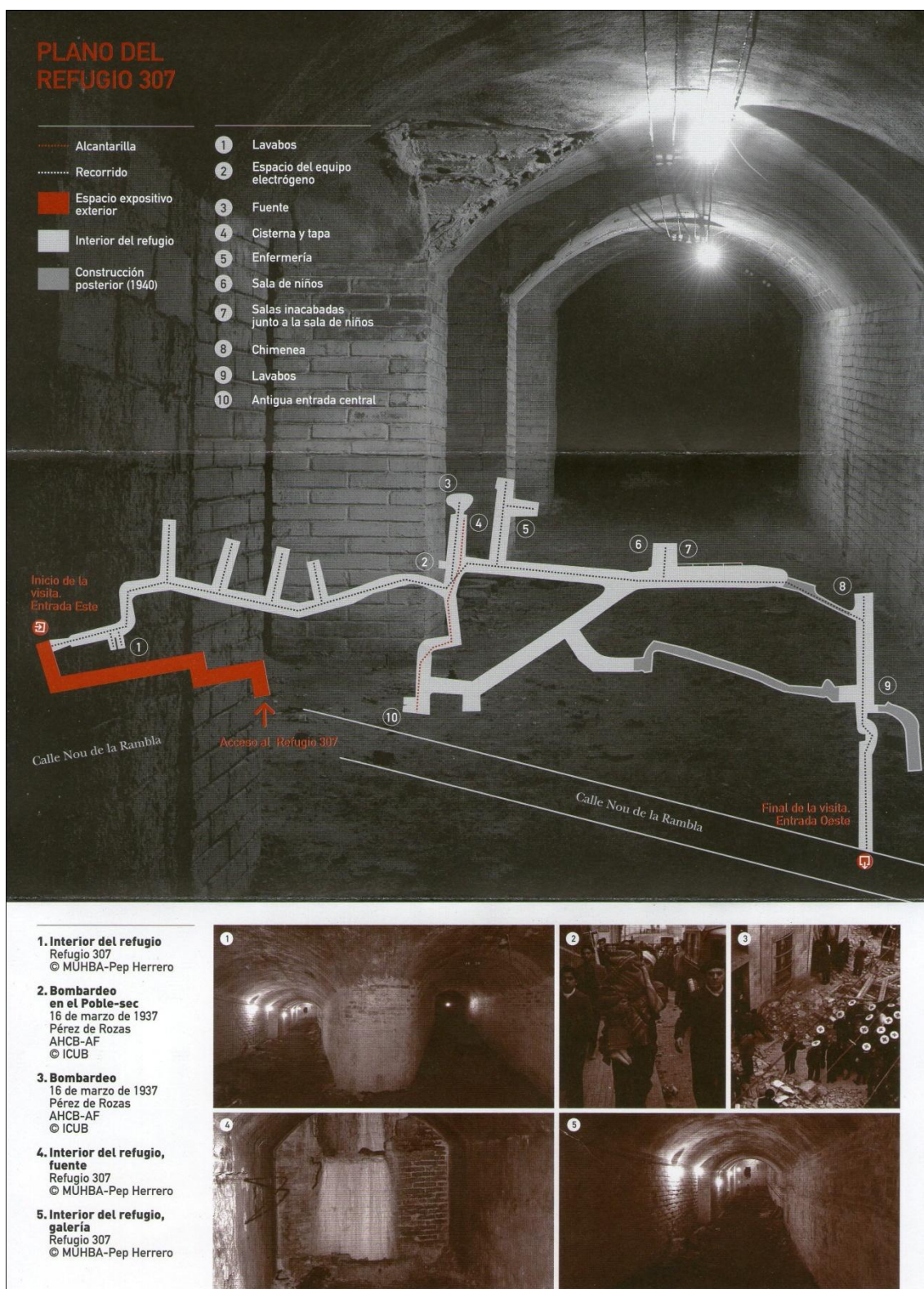
Projecte del refugi 307, 1937

Font: VILLARROYA FONT, Joan; PUJADÓ PUIGDOMÈNECH, Judit; POWLES, Valerie. *El refugi 307: La guerra civil i el Poble Sec, 1936-1939*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2002. P. 68

Annex núm.7

Plànol-guia MUHBA Refugi 307

- Bibliografia

Obres de referència utilitzades en el treball:

- ARNABAT, Ramon. *Els refugis antiaeris de Barcelona: Criteris d'intervenció patrimonial*. Museu d'Història de Barcelona i Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2009.
- PUJADÓ PUIGDOMÈNECH, Judit. *Oblits de rereguarda: els refugis antiaeris a Barcelona, 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1998.
- VILLARROYA FONT, Joan. *Els Bombardeig de Barcelona durant la Guerra Civil: 1936-1939*. Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 1999.
- VILLARROYA FONT, Joan; PUJADÓ PUIGDOMÈNECH, Judit; POWELS, Valerie. *El refugi 307: La guerra civil i el Poble Sec, 1936-1939*. Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2002.

Obres complementaries utilitzades en el treball:

- *Atles dels Refugis de la Guerra Civil espanyola a Barcelona (2002)*, Barcelona: Ajuntament de Barcelona/ CLABSA.
- ARMENGOU, Montse; BELIS, Ricard. *Ramon Perera l'home dels refugis. La història d'una lliçó desatesa: per què Anglaterra va rebutjar els refugis que van salvar milers de vides a Catalunya*. Rosa dels Vents, Barcelona, 2008.
- CONTEL I RUIZ, Josep. M. *Gràcia, temps de bombes, temps de refugis: El subsòl com a supervivència*. Taller d'Història de Gràcia, Barcelona, 2008.
- DOMÈNECH, Xavier. *Quan Plovién Bombes: Els bombardeig i la ciutat de Barcelona durant la guerra civil*. Ciutat del Coneixement, Barcelona, 2007.
- GESALÍ, David; ÍÑIGUEZ, David. *La guerra aèria a Catalunya (1936-1939)*. Rafael Dalmau, Editor, Barcelona, 2012.

- HURTADO, Victor; SEGURA, Antoni; VILLARROYA, Joan. *Atles de la Guerra Civil a Catalunya*. Edicions DAU i Ajuntament de Barcelona, Barcelona, 2012.
- PONS I PUJOL, Jordi. *Lliçons de Barcelona (Informe britànic sobre els bombardeigs de la ciutat, 1938)*. Fundació Carles Pi i Sunyer d'estudis autonòmics i locals, Barcelona, 2008.
- PUJADÓ PUIGDOMÈNECH, Judit. *Ciutadans Sota les Bombes: Barcelona en Guerra, 1936-1939*. Edicions Hipòtesi, SL, Barcelona, 2007.

Film:

- *Mirant al Cel*. Dir. Jesús Garay. Massa d'Or, 2003. DVD.

Article de diari:

- Xavier Theros. *La historia en el contenedor*. El País, 9 juliol 2011. [consulta: 21-5-2014]. <http://elpais.com/diario/2011/07/09/catalunya/1310173651_850215.html>